milną pewnotą dbë, że te słowa ni mogłë jistniec w stôri polszczi mowie i na mojé réżno docygóny **zarno*, **pardnąć*, **smardnąć*... ni miec niżódnéwo cësku. Ale czë nalazło sã *ziarno*, *piardnąć*, *śmiardnąć*... w mãtrëkach? A czej sã je nie nalazło, je sã tej w prawie jich bëcé w stôri, żëwi mowie przékowac?

& 14.

4. W przëpôdkach, czej w kaszëbiznie dzejowi posobnik prasłowiańsczéwo *r*^{i} (*tr*^{i}*t*) z przédnostojącym posobnikã prasłowiańsczëch *s z* mdą zrzeszoné, nie je możno dzys rozsądzëc, czë më *z* czedës spalatalizowónym abo nijak palatalnym konzonantã mómë do uczinku. Przë kaszëbsczëch *sarna*, **zarno* ë juwerné ni możemë rzec, czë one do polsczëch *sarna*, *zarno* abo do polsczëch *siarna*, *ziarno* ëtd. równowôżno mają bëc trzimóné. To sã rzeszi razã z tim, że w kaszëbsczi mowny obéńdze piérwné, przez cësk słôdëstojącé palatalné sonantë, zmitczoné *ś ź ć* (z *t'*) *ʒ'* (*dź*, z *d'*) urmã odpalatalizowóné bëłë tak, że one z posobnikama przesłowiańszimë niespalatalizowónymë *s z c*, jak téż nocno-wieczórno-słowiańszimë *c* (z *tj* ë juwerné) i *ʒ* (*dz*, z *dj*) fonetno czësto sã razã zlałë. Czë to odpalatalizowanié *ś ź ć dź* niemiecczému cëskowi przëpisac (co mie sã widzy zwiksza nié do wiarë) abo czë jinak, tak rzec, swojim sposobã to doszło do skutku, ostónie dëcht równo. Cëzy cësk je pewno w mocë rozszczépienié jaczis przódë całowny mowny obéńdze sczënic. W tim hewo konkretnym przëpôdku to sã ale nie pitô, czemu ten docygóny niemiecczi cësk téż na sąsadną polską obéńdã na ten jistny sposób nie dzejôł? Czemu są w sąsadnëch czësto polsczëch dialektach stôri *ś ź ć ʒ'* (*dź*) w zjinaczenim do *s z c ʒ* (*dz*) ostóné i nôwëszi w stronã do *š ž č ʒ^* (*dž*) jakno swojéwo slédnéwo pąktu dzejowo-fonetny degeneracëji dali rozwité?

To chce sã tã jinaczącą znankã obuch mownëch obéńdów spërznic. Mô sã ale nie zabôczëc, że na juwerny zjinace przódë rozdwojenié słowiańsczéwo mownéwo swiata (Dobrovskéwo[30] *tj*, *dj* → abo *č ž*..., abo *c z*...) miało swój môl i że téż pózni ta jinaczącô znanka bëła za baro wôżną trzimónô.

Czej jô ale no wiele gôdkóm polszczi mowny obéńdze swójny «mazurzenié» (*s z c* za *š ž č*) abo serbo-kroacczi «*Ca*-Kawer» (okoma *Ča*-Kawern), no rusczi dialektowé *omeч чаръ*... (zamiast *omeų ųаръ*...) ë juwerné jiné rozwôżã, to jô ni mogã tã jinaczącą znankã całi kaszëbsczi i całi polszczi mowny obéńdë

[30] Josef Dobrovský (1763-1829), czeski slawistka, prekursor slawistyki; chodzi o podział na słowiańskie języki południowo-wschodnie i zachodnie.

trzëmac za tak wôżną, choc z drëdżi starnë jô ni mogã przékowac, że to w obuch obéńdach oglowô jawernota je.

Czej sã nã całą kaszëbsko-polską mowną obéńdã przezdrzi, to je możno sprôwdzëc z pozdrzatku zjinaczi abo niezjinaczi przódnëch trzëch klasów przédnostojącëch spirantów:

s z c ʒ (dz)
ś ź ć ʒ' (dź)
š ž č ʒ^ (dž),

trzëraczé (abo nawetka sztërë) dalszé rozwijnotë:

a) Dokładné rozszlachowanié wszëtczëch trzech klas dlô polszczi oglowi mowë (lëteracczi mowë) wespół z niejednymë dialektowimë zgrupczënamë, w całoscë razã z timë dzélamë polszczi mowny obéńdë, co grańczą z cëzymë słowiańszczimë mownymë obéńdamë swójny. Do tëch hewo *s z c* od *š ž č* i *s z c* od *ś ź ć* rozszlachowónëch polszczëch dialektów nôleżą téż prawie te czësto mowné gôdczi, co przëlégają dëcht krótko do kaszëbszczi mowny obéńdë. Przë tim je do dopowiedzeniô, że w tëch, jak téż w niejednëch jinëch dzélach polszczi mowny obéńdë, spirantë *ś ź ć dź* doszłë do grańcznéwo pąktë (*limes*) swoji dzejowo-fonetny degeneracëji i stałë sã *š ž č ʒ^ (dž)*.

b) Drëgô zgrupczëna polszczëch dialektów rozszlachiwô prôwdac *ś ź ć ʒ' (dź)* (ze zgrôwą do *š ž č ʒ^*) od *s z c ʒ (dz)*, mô ale dzejowé posobniczi od *š ž č ʒ^* w *s*-rédze (*s z c ʒ*) dóné powstac (tak pozwóné «mazurzenié»).

c) Utrzimanié stôri *š*-rédżi (*š ž č ʒ^*), zadżinienié powtôrzno rozwiti *ś*-rédżi (*ś ź ć ʒ'*) zwënégowno dlô utrzimóny *s*-rédżi (*s z c ʒ*) charakterizérëje całą kaszëbską dialektową zgrupczënã, jakô tã swojiznã (źle jidze o *ś ź*) ze słowacko-czeską mowną obéńdą dzeli.

d) No wëszi (pod a) nadczidłé dóńdzenié do grańcznéwo pąkta we fonetny degeneracëji *ś*-rédżi (*ś ź ć ʒ'*), to zlenié sã ti rédżi z *š*-régą *(š ž č ʒ^)* kole utrzimaniô stôri *s*-rédżi (*s z c ʒ*), dôwô nama prawo do przëjimnieniô czwiôrti dialektowi zgrupczënë cali kaszëbsko-polszczi mowny obéńdë.

Kożdą razą jinaczi sã cało p o m o r z k ô (s ł o w i ń s k o-k a s z ë b s k ô) mownô obéńda - przez ji swójné odmitczenié *ś*-rédżi ë ji zeszlachowanié z *s*-régą - od całi ostóny polszczi mowny obéńdë.

Przë ti charakteristny znance obuch mownëch obéńdów nie je tak wiele rozmajiti chutkoscë, rozmajiti chronologowi réżnotë dzejowo-fonetnëch procesów, jak rëchli prawie p r ô w d z ë w ô s z c z é p i z n a t ë c h d i a l e k t o w ë c h z g r u p c z ë n ó w w rozmajité stronë do przëjimnieniô.

& 15.

III. To bë sã w nédze na r o z m a j i t i c ë z y e t n i c z n y cësk mogło pomëslëc, żebë niejedne céchë, co kaszëbską mówną obéńdã od polsczi mówny obéńdë apartnią, wëjasnic. Skandinawskô namiklëna, wezmë na to, bëła wiele wikszô w pomorzczi dialektowi zgrupczënie (przërów. midzë jin. *-mar* w mionach w stôrëch mãtrëkach) jak w polsczi mówny obéńdze. Takô cëzô namiklëna na ôrt fińsczi (ugrofińsczi) do polsczi mówny obéńdë (przënômi do gwësnéwo dzéla ti mówny obéńdë) nie je téż pewno ju w przódk do przékowaniô. Czesczi koscelno-lëteracczi cësk na polska lëteracką mową i na dzél polsczëch dialektów dô sã z polsczim cëskã na pomorzką (kaszëbską) mówną obéńdã przërównac.

Czë no pomorzczé (kaszëbsczé) *s z c* ze *ś ź ć*, pomorzczé tautoszlabizowé *ar* (*tart*) jakno posobnik przesłowiańszczéwo *or* i *ar*, czë dali niechanié dłudżëznë i morfologowo-rësznéwo akcentë, z równoczasnym do dzysdnia prowôdnym utrzimanim scentralizowóny (synteticzny) budacëji słów w polaszëznie, czë na wielëna polsczëch dialektów ze swoją miészónoscą *s*-rédzi z *š*-régą ze zwënégą dlô pierszi ë juwerny z rozmajitoôrtnymë cëzymë etnicznymë namiklënamë w parłãczë stoją, ostónie otemkłim pitanim, jak w całoscë całô sprawa cëzëch namiklënów, dotądka za mało podszukónô i za mało sprecyzowónô, żebë sã mogło nimë w taczëch spëzglonëch mownodzejowëch sprawach z całą gwësnotą operérowac.

& 16.

Żle më w całoscë o k a s z ë b i z n i e (p o m o r z c z ë z n i e) w zjinaczenim od polaszëznë gôdómë, to më pod tim rozmiejemë kaszëbszczé (pomorzczé) przënãtë i kaszëbszczé tendence *par excellence*, më rozmiejemë pod tim apartny k a s z ë b s c z i (p o m o r z c z i) m o w n y t i p jakno abstrakcëjã z le kaszëbsczima swojiznama ë apartnymë znankamë. Tak samo «p o l s c z i» znaczi nick wicy, jak polsczi mówny tip, to znaczi abstrakcëjã z le polsczimë swojiznamë ë apartnymë znankamë.

Przë tim, mô sã rozmiôc, muszi sã uznac rozmajité przechódné dialektë zwëczajno przez wzôjné mówné leżnotë powstałé. Taczé przechódné dialektë mô sã téż w jinëch obéńdach, wezmë na to midzë czeszczëzna a polaszëzną (*h* kol *g*, *u* kole *ą* ë juwerné).

Gôdac procem stãpiéniowému miészani sã mowë i nôrodnému wëôrtowani jaczéwos mównéwo pnia przez jaczis drëdżi może le taczi, co jestë żëcéwo mowë nie uznôwô. M o w a nie żëje z butna od lëdzy, le w j i n o s ô r z a c

h. A ti nosôrze, źle są wicymowny, muszą so pozwolëc rzec, że sã t e j e m u s w ó j n é m o w ë w j i c h g ł o w a c h n a w z ô j n a m i k a j ą. Czej okoma taczëch wicymownëch indiwiduów w gwësny mowny spolëznie téż j e d n o m o w n y i n d i w i d u a biwają, b ã dą one, na skutk codniowéwo mownéwo towarzeniô, p r z e z n ë c h w i c y m o w n ë c h n a m i k ó n é. I ten pożëczny ë cëzostôwny proces jidze wiedno dali w przódk. I tak je na stãpiéniowô germanizacëjô i «polonizacëjô» Kaszëbów sama od se do rozmieniô.

Baro czekawą sprawą taczi namiklënë wicymownéwo indiwidua do swoji mowë przez jemu swójną jiną mowã nalôżómë u Bronischa: starszô generacëjô Bëlôków rozszlachiwa jesz «mitczé» *ń* od «cwiardéwo» *n*, pokądka u młodszi generacëji, jakô zmocnionému cëskowi niemiecczému bëła poddónô, no zjinaczenié zdżinãło i le no «cwiardé» *n* zaostało. Ko niemiecczi wëmowie je taczé przëkrodzenié strzédnéwo dzéla jãzëka do podgãbinë przë wëdostanim konzonatów często cëzy. Juwerno je zadżinienié «cwiardéwo» *ł* i jewo zastąpienié przez «strzédné» *l* w bëlaczëznie pewno niemiecczému cëskowi do zawdzãczeniô. I tak mómë na tim plachcu ju kawałk «miészóny mowë».

Kol taczi «mowny miészëznie» jidze na pierszim môlu o etniczné wińdzeniowé początczi. To bëłë przódë apartné, odparłãczoné mowné obéńdë, jaczé sã pózni stãpiéniowo do se przëkrodzywałë, jaż w nédze ewentualno jedna w drëgą wmikła, przë czim równak gwësné szlachë ji piérwny egzystencëji w mowie etnicznéwo dobëtnika ë zdzegwiôrza zaostałë.

Tak mieszkelë, wëzmë na to, przódë w Pomorzce Słowianowie ë Niemcowie kol se wespół. Słowianowie, etniczno słabszi element, poddelë sã asymilacyjnému niemiecczému cëskowi tak, że tere w Pomorzce, okoma môłëch dwuch mownëch słowińszczëch ë kabatkowëch zbiegów, le jesz po niemiecku gôdajny lëdze jakno mieszkańcë ti zemi są do nalézenié.

Cos juwernéwo dzeje sã téż przë zetkanim kaszëbszczéwo ë polszczéwo mownéwo elementu. Że polszczi lëteracczi mowie krodzy stojący polszczi mowny element muszi w nédze dostac górã, jak to wszãdze w juwernëch razach sã dzeje, je często gwës.

Kol te wzôjnéwo na se mownéwo cësku gôdajnëch Polôchów ë Pomorénków (Kaszëbów) ze zwënégą, mô sã rozmiôc, polszczéwo elementu, może téż we wzôjnym cësku tëch dwuch mownëch obéńdów niemieckosc jakno procemstarny asymilacjowi faktor wespół dzejac. Czej te dwie mowné obéńdë równodzejnému niemiecczému cëskowi podlégają, dostôwają wiedno wicy juwernëch słów i nawetka jiné juwerné swojiznë. Takô wzôjnô przëblëzëna krewnëch dialektów, na skutk spolëzniany cëzy namiklënë, je sprawą wszãdze do sprôwdzeniô.

Czë znôw te midzë dwuma bezogôdkowo jinaczącyma sã mownyma obéńdama abo dialektowima zgrupczënama powstałé przechodné conë i przez ne w tak pozwóné «wałowi teorije» docygóné procesë abo czësto prosto przez wzôjną namiklënã, wëchôdô ku reszce na jedno i to samo. Czej sã tej no rzetelné dzejanié uwdarzi, je midzë tëma dwuma sposobama zdrzeniô niżódnô apartnô jinosc do widzeniô. Ko to są, jak je wëszi nadczidłé, żëjący lëdze nosôrzë gwësnëch dialektów. Czej ti lëdze dwuma apartnyma mowama gôdają abo przënômi rozmieją, muszi samo ze se, czë do «wałowoôrtnéwo» dali posuwaniô gwësnëch swojiznów, czë do prostéwo pożiczku ë namiklënë przez «cëzé elementë» przińc.

Źle niejedny uczałi chcą przékowac możnocë mocniészéwo cësku na kaszëbską mownq obéńdã przez polaszëznã z tą uwôgą, że cësk polsczi lëteracczi mowë nawetka na ji nôblëżi stojącé polsczé lëdowé dialektë je zwiksza taczi jak żóden, a cësk ti lëteracczi mowë na kaszëbską mownq obéńdã jesz miészi, tak jô na te zastrzedżi mogã dac taczi bôczënk:

1. To jidze hewo nié le o cësk polsczi koscelny ë lëteracczi mowë, ale o no wzôjné zmocniwanié sã dëbeltnym cëskã koscelno-lëteracczi mowë i polsczëch grańcznëch dialektów.

2. Przë pożëczkach z jedny mowë do drëdżi są prôwdzëwé fonetné (neofonetné) swojiznë wëmowë gwësnéwo mownéwo ustawu od rezultatów dzejowo-fonetnëch procesów do rozszlachowaniô, jaczé (to znaczi te rezultatë) z fertëcznymë słowamë mogą bëc pożëczoné.

Tak, wezmë, w stôri koscelno-słowiańszczi (stôrobulgarzczi) mowie bałkańszczéwo półostrowa pokôzownô widzałosc wëmowë przë łączbie konzonatów ze samozwãkama, tej ti mowie swójné rozszlachowanié *e* i e, ji apartné rozjinaczenia na niwie dłudżëznë sonantów i w szlabizowi akcentowiznie, ji apartnô fonetnô swojizna dzejowëch posobników stôrëch sonantnëch *r* ë *l*, ji swójoôrtné nosowé samozwãczi abo jich zastãpniczi i wiele juwernéwo mogło tak przez ruską, jak przez jakąs jiną krewną mowã bëc pożëczonë. To mogłobë całé słowa ze stôrosłowiańszczima koscelnyma kompleksama fonemów (zwãkowé kompleksë) *žd št* (zmienioné w *šč*) (okoma rusczëch *čž*), *ra la re le* (okoma rusczëch *oro olo ere ele*) na ruską mownq obéńdã sã rozkoscérzëc, bo po 1) z prôwdzëwą wëmową ni mają nick do uczinku, a po 2) że w samëch czësto rusczëch fonetnëch usôdzënach, w tak rzekłich czësto domôcëch mownëch fabrikatach, te same mownć kompleksë (*žd šč*; *ra la re le*) są do nalézeniô tak, że one nijak procem prarusczim mownym przënãtóm nie wëchôdają.

To samo tikô sã pożiczków przë jesz wiele dalszi mowny krewnoce, wezmë przë pożëczkach z grecczéwo, italsczéwo (łacëznë, romaniznë), z germańsczéwo w słowiańszczi. Tak mô sã, wezmë na to, w polsczim okoma pradomôcëch *by-ć, dym, słom-a, dziesię-ć, sto, brod-a, matka* etc. téż pożëczné, ale na tëch samëch praarioeuropsczëch korzeniach spiarté *fi-zyka, per-fum-y, kalmus, dekalog, decemwir, centymetr, centnar, balwierz, mutra* ëtd. Juwerno mdze w lëtwińsko-polsczim okoma prapolsczéwo *prosię* téż z lëtwińsczéwo odszlachowóny *parszuk* abo *parsiuk* brëkowóny.

Czej më ten sóm pozdrzatk przë rozezdrzenim sã w kaszëbsczëch pożëczkach z polsczéwo użëjemë, możemë tej to hewo rzec:

Rzetelno kaszëbskô wëmowa *s z c ʒ* (*dz*), co polsczim *ś ź c ʒ'* (*dź*) odpowiôdô, ni może przez polszci cësk bëc zmienionô. Juwerno ni może sã przez ten cësk zmienic: powtôrzno spalatalizowóné tilnojãzëkowé («gardlané») copné konzonantë *ć ʒ' ś* (zanôleżno od dialektowi zjinaczi midze t d *x'* a *č ʒ^ š* sã wigującë), rozmajité czësto kaszëbszé samozwãczi i samozwãkowé diftondżi ë jiné. Czej sã po prôwdze cos po k a s z ë b s k u wëpowié, może sã le tak a nié jinak wëpowiedzec. Czësto na opak mô sã z pożiczkama słów z *ʒ* (*dz*) okoma abo zamiast tëch ze *z*, pożëcznëch słów z *le* (*tlet*) zamiast tëch z *ło* (*tłot*), słów z *ro* (*trot*) zamiast tëch z *ar* (*tart*), tëch słów, co mają *ar* z przédnostojącym «cwiardim» konzonantã (*tart*) zamiast czësto kaszëbszëch słów, gdze je *ar* z przédnostojącym «mitczim» konzonantã, abo przënômi co na jewo przódną «mitkosc» pokôzywô ëtd. hewo nie stoji nick temu w drodze, bo dlô Kaszëbë są czësto letko do wëmôwianiô, jiże w prakaszëbsczëch słowach z taczima, le z jinëch dzejowëch zdrojów pochodzącyma fonemama (zwãkama) i kompleksama fonemów (kompleksama zwãków) sã nachôdô.

Przë tim je wiedno na możnotã psychiczno zastrzegłą «morfologową asymilacëją» abo «analogijã» (ale nié «falszëwą», le często rzetelną «analogijã») do mësleniô.

& 17.

Czej më ze rzekłéwo w przódk jakąs swiądã wëcygnąc chcemë, tej muszimë rzec:

P o l a s z ë z n a i p o m o r z ë z n a (kaszëbizna) s a d z ą jaż do gwësnéwo stãpiénia j e d n ã c a ł o w n ą m o w n ą o b é ń d ã z régą rzesznëch konstitucjonalnëch swojiznów. I tak może sã zwë «polszcé» dwojak brëkowac: we wãższi i w szerszi dbie. W szerszi dbie, a wic jakbë zwielony «polszcé», oznôczô to słowo pochwôt wszëtczëch polszczëch i wszëtczëch po-

morzczëch abo kaszëbsczëch dialektów, jistno, jak wezmë na to, pochwôt «rusczé» wszëtczé rusczé mownė zjinaczënë, z jedny starnë wiôlgorusczé z biôłorusczimë, z jiny starnë môłorusczé w se zamikô. Takô r o z s z e r z o n ô «p o l s k ô» m o w n ô o b é ń d a rozpôdô sã na dwadzélową mownă obéńdã:

1. p o m o r z k ą abo k a s z ë b s k ą,

2. n i é k a s z ë b s k ą abo «p o l s k ą» we wãższim pochwôce tewo słowa.

No pierszi mógłbë b r z e ż n o p o l s c z é abo k o l m o r z k o p o l s c z é, no drëdżi znôw [kopno- abo] l ą d z k o p o l s c z é pozwac.

Wzôjné mienié tëch dwuch mownëch obéńdów do połabiznë jô tu ostôwióm na ustronie, jiże o charakterisztycznëch znankach ti slédny jô jesz ni móm w przënôleżny na to sposób mëszlony. Ale niech mie je wolno timczasową udbã téż i w ti oglowi abo lepi rozszerzony sprawie wëpowiedzec.

Polszczé we wãższi dbie tewo słowa, p o m o r z c z é (k a s z ë b s c z é) i p o ł a b s c z é sadzą jednã całowną obéńdã, jakô sã przez gwësné parłãczné swojiznë od wszëtczëch jinëch słowiańszczëch mownëch obéńdów jinaczi. Ta całownô mownô obéńda, jakô pewno ju nié wicy p o l s k ą, le może l e c h i c k ą bë mógł pozwac, rozpadła sã prawie na ne trzë apartné obéńdë: polską, pomorzką, połabską. To ni może sã z polszczéwo ë pomorzczéwo czë z połabszczéwo ë pomorzczéwo, czë na kuńc z polszczéwo ë połabszczéwo krodzy krewną obéńdã ny trzecy na procem postawic.

Ze starszëch badérów miôł kożdą razą ju Hilferding[31] w ti problemie to prôwdzëwé trafioné. Le miôł on z mojéwo pozdrzatku lëcho kaszëbiznã z po-

[31] Por. A. Hilferding, *Resztki Słowian na południowym wybrzeżu Morza Bałtyckiego*, tłum. N. Perczyńska, Gdańsk 1989, s. 98: „Narzecze, którym się posługują te ostatnie resztki Słowian nadbałtyckich, ma najwięcej podobieństwa do języka polskiego. Znajdujemy też pewne ślady narzecza ludności słowiańskiej, zamieszkującej niegdyś brzegi Elby i zachodniej części Pomorza Bałtyckiego, w różnych zabytkach piśmiennictwa. Ślady te wskazują, że język dawnych słowiańskich mieszkańców Meklenburgii, Brandenburgii i Lüneburgskiego Wendlandu bliski był językowi polskiemu, ale miał także swoje charakterystyczne cechy. Owo świadectwo cech językowych, wsparte różnymi faktami historycznymi nasuwa myśl, że język polski i język nadbałtyckich Słowian stanowiły jedną wspólną gałąź mowy słowiańskiej, gałąź, którą można nazwać lechicką [*laską* – A.H.], a która rozdzieliła się na dwa narzecza, polskie i nadbałtyckie, dokładnie tak, jak na przykład gałąź ruska rozdzieliła się na wielkoruskie i małoruskie. Język Kaszubów i pomerańskich Słowińców to ostatnia żyjąca resztka narzecza nadbałtyckiego, które w średniowieczu zajmowało obszar co najmniej równy obszarowi narzecza polskiego... panujące wśród oświeconej części miejscowej ludności przekonanie, że narzecze kaszubskie jest jedynie zniekształconym językiem polskim, jest całkowicie błędne [...]"

łabizną w jednã całownotã zrzeszony i obie polaszëznie na procem postawioné. Z nowszëch badérów mô Nitsch[32] w ti sprawie ten gózdz w głowã trafiony i jã nôbarżi z prôwdą przedstawioné.

Żebë jesz rôz w no apartné uprocemnienié kaszëbiznë do polaszëznë zadzôc, to stoji na sprawa hewo tak:

Polsczi szowiniscë, do jaczëch, le wej, téż niejedny reprezentancë uczałéwo swiata nôleżą, obstojiwają na tim, że kaszëbizna podlégô oglowému pochwôtowi p o l s c z i juwerno jak, wezmë na to, beskidzczi, kurpiowszczi, opolszczi, brzezniakowszczi, lasowiakowi ëtd. Ko kaszëbizna nie przedstôwiô nick wicy jak jednã z gôdk «wiôlgopolszczi», a jiną znôw razą, zanôleżno pewno od zjinaczi wiodra, «mazursczi» dialektowi zgrupczënë.

Jô za to trzimiã pochwôt kaszëbiznë razã jakno całownotã i stôwiają jã całi polaszëznie naprocem. Polszczi, pomorzczi, połabszczi - są trzema nôblëżi krewnymë gôdkamë tewo samého mownéwo spodlé.

We w z ô j n y m r o z m i e n i s ã p r z ë m o w n y m p r z e s t ô w a n i je no zwëczajné kaszëbszczé gôdanié polszczému gôdani gwës wiele krodzy, jak wezmë na to, turingsko-niemiecczé do tirolo-niemiecczéwo, jak milanezo-italszczé do florencko-italszczéwo, jak pikardno-frańcëszczé do normando-frańcëszczéwo ëtd., nie chcec ju gôdac o «dólnoniemiecczim» do «górnoniemiecczéwo» abo neapolitańszczéwo do piemontczéwo, furlańszczéwo do «italszczéwo», prowansalszczéwo do «frańcëszczéwo» ëtd. Ale na wikszô abo miészô możnota wzôjnéwo rozmieniô sã ni może w sprawach prôwdzëwi geneticzny mowny krewnoscë bëc niżódnym kriterijóm. Tak mogą sã, wezmë na to, nôleżnicë niejednëch słowacczëch abo ukrajińszczëch dialektów grańcznyma z nima Polôchama wiele letczi rozmiôc, jak ti sami Słowôcë z Czechamë abo ti sami Ukrajińcowie z Wiôlgoruskama; a jednak ostónie no krotszé krewiństwo całi czecho-słowacczi mowny obéńdë abo całi rusczi (wiôlgo- i môłorusczi) mowny obéńdë w uprocemnieni do polaszëznë przez to nie narëszoné. Polôszë ë Sorbowie (łużëcczi Wendowie) rozmieją sã wiele lëszi jak, wezmë na to, Polôszë ë Ukrajińcowie, a równak je midzë sorbszczim a polszczim wiele krotszô krewnota jak midzë polszczim a môłorusczim. Po italsku (to znaczi italską pisóną mową) gôdajny może po frańcësku (to znaczi frańcëską pisóną mową)

[32] Kazimierz Nitsch (1874-1958), językoznawca, twórca naukowej dialektologii polskiej, uczeń L. Malinowskiego i J. Baudouina de Courtenay, który zaczynał karierę dialektologa od badań w Luzinie (1901).

gôdajnéwo letczi rozmiôc jak nôleżników wiele czësto italsczëch dialektów, a równak pisónô italëzna stoji do wszëtczëch rzetelno italsczëch dialektów w krotszim krewińskwie jak do frańcësczéwo. Polskô mowa złodzejów bãdze dlô nie wkrëjamnionéwo Polôcha ksãgą ze sétmë zómkama, a jednak je ona, co sã ji fonetny i morfologowi starnë tikô, bezmała ta sama, co zwëczjné polsczé.

Tim je téż sprawionô politicznô starna ti sprawë. Wëlãkli polsczi patrijocë niech sã uspokoją. Frizowie, Dólnoniemcowie są i ostóną z politicznéwo i z lëteracczéwo pozdrzatku le Niemcama, choc jich «mowa» od górnoniemiecczi wiele dali odstojiwô jak kaszëbizna od polaszëznë. Po miecku gôdajny «Szwajcrowie» za to ni mogą z politicznéwo pozdrzatku bëc do Niemców rechowóny, tak samo do Frańcuzów abo Italów po frańcësku abo italsku gôdajny Szwajcrowie.

Dzysészi politiczno odeckli i wiadny Kaszëbi chcą Polôchama bëc ë ostac, a to czësto sygnie. Nicht ni mô prawa jich od Polsczi dzelëc i jich do jiny n ô r o d n o s c ë muszëc. Co jinéwo je ale czësto uczbowô problema wzôjnéwo odnôszaniô i stãpiéń krewnotë tëch dwuch mownëch obéńdów.

& 18.

A hewo są jesz we wiôldżi krótkoscë z n a n c z i ë s w o j i z n ë zestawioné, co pomorzczi (kaszëbsczi) mowny tip, w zjinaczenim od polsczéwo charakterizérëją, to znaczi, jaczi le do kaszëbsczëch przënãt ë zgrowów w zjinace do polsczëch znãt ë zgrowów sã odnôszają.

A. B u t n o w é, często d e s k r i p t i w n o, przez prosti obzórk i skonstatowanié do zwëskaniô znanczi.

1. Na kaszëbsczim plónie potikô sã wiele wikszé bogactwo wokalnëch niuansów (rozmajitosc samozwãków) jak na polsczim plónie.

2. W kaszëbiznie widzy sã psychiczno biwné i morfologowo spożëtkowóné zjinaczenia samozwãkowëch abo sonantnëch dłudżëznów, pokądka ta swojizna w czësti polsczi dialektowi zgrupczenie je cëzô.

3. W kaszëbiznie je do dzys rozmajitoôrtnô akcentowizna, jakô na wikszą możnotã Kaszëbów, z rozmajitoôrtną rësznotą gôrdzelë, do udostôwny zjinaczi samozwãkowëch niuansów prowadzy.

4. Od nëch trzëôrtnëch alternacëjów samozwãków je polaszëznie z kaszëbizną le tak pozwónô «wôrtnô» alternacëjô («wôrtnô zjinaka samozwãku») w swoji cali rozmajitoscë parłãczné. «Wielënowô» alternacëjô («wielënowô zjinaka samozwãku») je dzysdnia w kaszëbiznie mocni i objimni rozwitô jak w polsczim. Le kaszëbsczi, polsczému cëzy, je trzecy ôrt alternacëji samozwãków: «akcentowô» alternacëjô («akcentowô zjinaka zwãków»).

5. Rozmajité wzôjné statistné uprocemnienia pojedinczëch klas fonemów (zwãków), co mô sã rozmiôc, z wëszi pozwónymë i z niżi do pozwaniô swojiznamë w zemkłi łączbie muszi stojec. Taczé statistné obrechunczi zestawic bëłobë nié do niezgarë wdzãczné nadanié.

B. Na niwie u s ô d z k u s ł ó w je przede wszëtczim kaszëbsczi sufiks *-iśče*, w zjinace od polsczëwo *-isko*, do wëmienieniô.

C. Żle sã d z e j e m o w ë, c h r o n o l o g i j ã pojedinczënëch dzejowofonetnëch procesów uznô, to możno je rozeznac:

I. Wikszą m o c, wëższi s t ã p i é ń, szerszi o b j i m tëch jistnëch tendenców, tëch samëch gónów w kaszëbiznie jak w polaszëznie. Do te hewo słëchają:

1. Zurzminë konzonantów ë zgrupczënë konzonantów.

2. Mocniészé nadżib kaszëbiznë do strzédnojãzëkowëwo umôleniô przë usôdzanim samozwãków.

3. Ne, na skutk palatalizacëji powstałé zmianë konzonantów i degeneracëjów są w kaszëbiznie dali jak w polaszëznie jidzoné:

a) *ś ź t' d'* przeszłë w *s z c ʒ* (*dz*) (w polaszëznie *ś ź ć ʒ'* (*dź*));

b) no ze «zmitczeniéwo» *g* abo *dj* powstali *ʒ* (*dz*) sproscëło sã (w niejednëch dzélach kaszëbsczi dialektowi zgrupczënë) w *z*;

c) do gwësnéwo «zmitczeniéwo» przed dzejowim posobnikã prasłowiańsczëwo *y* (*ы*) i przed powtôrzno rozwitim *e* są udostóné nié le tilnojãzëkowé *clusiles* [kluzylné] *k g*, ale téż spirantné *x* (*ch*) ti sami (tilnojãzëkowi) lokalizacëji;

d) te tak powstałé *k' g' x'* rozwinãłë sã dali w t d *ś*, tej w *ć* (*tś*) *ʒ'* (*dź*) *ś*, w *č' ʒ^' š'*, a na kuńc w *č ʒ^ š*, zanôleżno od dialektowëch zjinaków;

e) palatalné (strzédnojãzëkowé) samozwãczi ë sonantë (*e, i, r^i*...) bëłë w całoscë na kaszëbsczi rozwijni linije te samëwo przódë mownëwo bëcô z przédnostojącyma lëpnyma i przédnojãzëkowyma («zãbnyma») konzonantama wczasni, jak na polsczi rozwijny linije, co stoji w łączbie z rozmajitima kawlama formë *tr^it* w obuch mownëch zgrupczënach.

4. Cësk jestë konzonantëznë na usztôłcenié sonantëznë przëchôdô w kaszëbiznie wërazni do widë jak w polsczim:

a) «Cwiardé» przédnojãzëkowé konzonantë dzejałë w kaszëbiznie odmitczającë nié le na dzejowé nôstãpniczi od *ě, r^i*, jak w połabsczim ë polsczim, i od *e*, jak w polsczim, ale téż na *ę*, co le za kaszëbską swojiznã trzëmac przënôlégô.

b) Prasłowiańszczi *eł* przeszło w kaszëbiznie w *oł*, pokądka w polsczim ostało jakno *eł*, temu no czësto kaszëbsczi *tełt* → *tołt* → *tłot*, a czësto polsczi *tełt* → *tlet*.

c) Pod cëskã slôdëstojącëch nié «cwiardëch» i nié przédnojãzëkowëch konzonantów, tak tej pod cëskã «mitczëch» przédnojãzëkowëch, lëpnëch ë tilnojãzëkowëch *ę* przeszło w *i* jakno zwãżoné i odnosowioné.

d) Dzejanié przédnostojącëch konzonantów na wieleôrtné usztôłcenié slôdëstojącëch samozwãków je na ogle w kaszëbsczi mowny obéńdze bogatszé i barżi rozmajité jak w polsczi.

5. Kaszëbizna apartni sã w przërównanim z polaszëzną przez rozwij nowëch (abo utrzimanié stôrëch) wieleôrtno-wielënowëch odnieseniów w obrëmienim wokalëznë. Z tëch tu hewo słëchającëch alternacëjów mô ona nié le z polaszëzną te same

0 (nul): *e* = *o* : ō (*ó*) = *e* : ē (*é*) = *a* : ā (á) = *ę* : *ą*, ale jesz *e* : *i* (*y*) = *e* : *u*.

II. R o z m a j i t ô c h r o n o l o g i j ô, rozmajitô chronologowô réżnota, rozmajitô chutkosc dzejowo-fonetnëch procesów.

1. Polaszëzna rozwinãła nié le *tolt* → *tlot*, *tert* → *tret*, *telt* → *tlet*, ale téż *tort* → *trot*, pokądka kaszëbizna nie szła z tim razã (*pari passu*) i jak dalek to o réżnotã zwãków jidze, je przë stôrim *tart* ostónô.

2. Zjinaczenia dłudżëznë samozwãków ë sonatów; rëszny i do morfologowëch célów użëti akcent; przez dłudżëznã i przez akcentowiznã zastrzegłé zjinaczenia w obsydze samozwãków ë sonantëznë - wszëtko to znankuje kaszëbską mownq obéńdã, kaszëbszczi mowny tip, w procemnoce do polaszëznë. Z tim rzeszą sã kaszëbszczé alternacëje w czasnikowi koniugacëji, jaczé przódë w polsczim może bëłë, ale dzys są w polsczim cëzé.

3. Ne, przë prasłowiańszczi zgrupczënie fonemów *tr*^{i}*t* przëjimóné trzë procesë (*tr*^{i} → *t'r*^{i}, *r*^{i} → *rt*, *r* → *ar*) mają na kaszëbszczim plónie u gôdajnëch przédników Kaszëbów w jiny réżnoce sã dokonóné jak na polszczi niwie u gôdajnëch przédników Polôchów we wãższi dbie. U tëch slédnëch proces *tr*^{i} → t*r*^{i} ni miôł niżódnéwo czasu sã dokonac, bo sã ju wczasni jiny proces *r*^{i}*t* → *rt* miôł dokonóny.

4. Czej ze spalitalizowónëch («zmitczonëch») *s z t d* rozwinãłë sã *ś ź ć ʒ'* (*dź*), rozszczépiłë sã dwie mownó obéńdë i szłë we dwie rozmajité stronë apart.

D. Le w jednym dzélu kaszëbszczi mowny obéńdë mómë:

1. *z* zamiast *ʒ* (*dz*) z przedsłowiańszczéwo i prasłowiańszczéwo *dj* i ze spalatalizowónéwo *g* drëdżéwo palatalizacjowéwo cządë.

2. Gen. sg. m.n. adj. pron. *-oho -eho* abo *-ovo -evo* ë juwerny.

& 19.

Te wëszi pozwóné rzetelno kaszëbszczé swojiznë dżiną stãpiéniama, czim sã jidze w pôłni, czim wicy sã je krodzy polszczi mowny obéńdë. Tak przede wszëtczim:

1. Zjinaczënë rësznéwo akcentë i dłudżëznë samozwãków.

2. Posobniczi czësto kaszëbsczëch *tr^{i}t* → *tart* ustąpiają wiedno wicy polsczim *tr^{i}t* → *tart*.

3. Posobniczi od *telt* → *tolt* → *tlet* (*młoč*, *płoć*...) bãdą zastąpioné przez czësto polszé *telt* → *tlet* (*mleč*, *pleć*...).

4. *Vôłk* (← *vlk* ← *vl^{i}k*), *mołczeć* - *v'ilk*, *m'ilčeć*.

5. Apartné rozdzelenié dzejowëch nôstãpników prasłowiańszczëch nosowëch samozwãków.

6. *tart* – *trot*.

7. *-išče* – *isko*.

8. *-owo*, *-ewo*, *-oho*, *-eho* – *-ogo*, *-ego*.

9. Oglowé bogactwo słów.

& 20.

Zacercé przódë czësto kaszëbsczëch zwãkowëch leżnosców mogło - przez polską namiklëną, jak téż przez wërównanié formów na szlachu morfologowi asymilacëji («analogiji») - midzë jinym w tëch hewo przëpôdkach stac sã:

1. *z* → *ʒ* (*dz*).

2. (*tr^{i}t* → *tart*) - *cart* → *tart*.

3. *tart* → *trot*.

4. *ę*, *ą*. Rozetrzenié przódë czësto fonetnëch odnieseniów w obrëmienim nosowëch samozwãków.

5. Samozwãkowi alternacëji w koniugacëji.

6. Zjawiszczach rësznéwo, morfologowo użëtéwo akcentë i rozmajitoôrtny dłudżëznë samozwãków.

Polskô namiklëna nie brëkuje wszãdze i wiedno prosto dzejac. Wprzódk udostóny nosôrze ti namiklënë niejednëch kaszëbsczëch dialektów nacyskają pozdze od se swojëch dalszëch w nocë mieszkającëch kaszëbsczëch sąsadów i stôwają sã wozëdłã, dzãka jaczému ne polszé namiklënë sã wiedno dali rozkoscerziwają.

& 21.

«Kaszëbską problemã» może sã rozpëzglëc – jak wszëtko lëdzczé, ale le razno, le relatiwno – nawetka bez dokładniészéwo podszuku połabszci mowny obéńdë. Po ji podszuku dóńdze sã pewno do te samégo rezultatu.

«Lechickô» mownô obéńda (pewno nié wicy «polskô» mownô obéńda w nôszerszi dbie tewo słowa) rozpôdô sã na trzë dzélë:

1. polsczi we wãższi dbie;
2. pomorzczi (kaszëbsczi razã ze słowińsczim);
3. połabsczi.

Jak sã mô obsądzëc uprocemnienié sorbiznë abo łużëczëznë do tëch hewo mownëch obéńdów je znôw apartną «problemą».

Czej moji poczestny «procemnicë» są dbë, że niżóden mowobadéra, czej on kaszëbsczé swojiznë mô poznóné, ni może w to trëchlec, że kaszëbizna je niczim jinym jak mownoôrtną gôdką (*gwara*) jedny z wiele polsczëch dialektowëch zgrupczënów i to wiôlgopolsczi abo mazursczi gódczi i czej przez nëch wastów użëtô metoda mô bëc wzãtô za rzetelno mownouczałą, tej jô chcã baro rôd zerzec sã miona «mowobadérë».

& 22.

W bibliografiji autor wëmieniwô 22 dokôzë 16 autorów, na jaczëch mô swój dokôz spiarti i je do nalézeniô w książce: J.N. Baudouin de Courtenay, *Dzieła wybrane*, t. V, PWN, Warszawa 1983, s. 220-221.

Bibliographie des Gegenstandes.[33] Abgesehen von einigen älteren Werken und Abhandlungen habe ich bei meinen Auseinandersetzungen vorwiegend auf folgende Arbeiten Rücksicht genommen:

Gotthelf Bronisch: *Kaschubische Dialektstudien* I. *Die Sprache der Bëlöcë nebst Anhang*: *Einige ł-Dialekte*, Leipzig 1896; II. *Texte in der Sprache der Bëlöcë nebst Anhange*: *Proben aus einigen Ł-Dialekten*, Leipzig 1898 (por.: „Archiv für Slawische Philologie", XVIII, 1896, s. 321-408).

Aleksander Brückner: *Słownik języka pomorskiego czyli kaszubskiego*, zebrał i opracował Stefan Ramułt, „Archiv für Slawische Philologie", XVI 1894, 1-2, s. 301-304.

— *Randglossen zur kaschubischen Frage*, „Archiv für Slawische Philologie", XXI, 1899, s. 62-78.

— *«Kaszubismen« im Polnischen*, w: *Kleine russisch-polnisch-litauische Beiträge*. 4., „Archiv für Slawische Philologie", XXII, 1900, s. 571-573.

[33] Tłumacz sam wykaz pominął; dopisano go tu z drobnymi zmianami w samym opisie bibliograficznym.

Vatroslav Jagić: *Einige Streitfragen*, „Archiv für Slawische Philologie", XX, 1898, s. 1-53; XXII, 1900, s. 11-45; XXIII, 1901, s. 113-129; besonders aber: «2. *Verwantschaftsverhältnisse innerhalb der slawischen Sprachen*«, XX, s. 40-46; «6. *Zum doppelten slawischen Palatalismus*«. XXIII, 1-2, s. 121-129.

Antoni Kalina: *Mowa kaszubska jako narzecze języka polskiego*, „Prace Filologiczne", IV, 1893, s. 905-936.

Jan Karłowicz: *Gwara kaszubska*, „Wisła", XII, 1898, s. 74-94.

Dr Friedrich Lorentz: Slowinzische Grammatik. Издание Второго отделения императорской Академии наук, Санкт Петербург 1903. (Сборнк II-го Отд. ИАН).

— Zum Heisternester Dialekt, „Archiv fьr Slawische Philologie", XXIII, 1901, s. 106-112.

— Das gegenseitige Verhdltnis der sogenannten lechischen Sprachen, „Archiv fьr Slawische Philologie", XXIV, 1902, s. 1-73.

Dr Joosef J. Mikkola: Betonung und Quantitdt in den westlawischen Sprachen. I., Helsingfors 1899.

Kazimierz Nitsch: Stosunki pokrewiecstwa jкzykyw lechickich, „Materiaiy i Prace Komisji Jкzykowej PAU", t. III, 1905, s. 1-57, Krakyw.

— Studia kaszubskie: Gwara luzicska, "Mater. i Prace Komisji Jкzykowej PAU", t. I, 1902, s. 221-273, Krakyw.

Stefan Ramuit: Siownik jкzyka pomorskiego czyli kaszubskiego, PAU, Krakyw 1893.

И.А. Бодуэнде Куртене: Кашубский «язык», кашубский народ и «кашубский вопрос» (Статья I). Санкт Петербург 1897. (aus «Журнал Министерства Народного Просвмщения», апрель–май 1897).

А. Гильфердинг: Остатки славян на южном берегу Балтийского моря, Санкт Петербург 1862 (Этнограф, сборник, издаваемыйимп. [Руским] географическим обществом), (Zum Teil in: «Известия II. Отделения имп. Академии наук», B. VIII).

И.А. Миккола: К изучению кашубских говоров. I. Несколько заметок по кашубским говорам всеверо-восточной Померании, Санкт Петербург 1897 (aus: «Извстия Отд. Русского Языка и Словесности Императорской Акадмии Наук», II. 1897 pg. 400-428).

И. Эндзелин: Исследования в области кашубского языка (Сборник статей, посвященных... Ф.Ф. Фортунатову..., Warszawa 1902. - Русск. филолог. вестник, 1902, pg. 535-572.

Tore Torbiurnsson: Die gemeinslawische Liquidametathese. I. Upsala 1901 (Upsala Universitets ersskrift 1902. Filosofi, sprekvetenskap och historiska vetenskaper. I.), und Rezensionen dieses Werkes im «Archiv fьr Slawische Philologie»:

Felix Solmsen: XXIV 1902, 3-4, s. 568-579, besonders s. 574-575;

V. Vondrбk: «Zur Liquidametathese im Slawischen» (XXV2, 1903, s. 182-211).

Kraków - Cividale - Venezia - Abbazia, Juli - August 1903

Dodôwk

Na mój wëboléwk bëła ju hewo ta robota napisónô, czej jô sã z Vondrákową kritiką T. Torbiörnssonową *Oglowosłowiańską likwidametatezą* („Archiv für Slawische Philologie", XXV, 1903, s. 182-211) zapoznôł. Baro zajimné są wëjasnienia Vondráka w uprocemnienim do połabiznë (s. 197-201). Ale temu, co on o kaszëbiznie gôdô (s. 201-205), jô ni mogã wiedno przëstojec, a że felëje cos lepszéwo, ostôwóm timczasã przë mojim wëszi przedstawionym pozdrzatku wzôjnéwo uprocemnieniô kaszëbiznë do polaszëznë.

Tak samo jô ni mogã mojéwo pozdrzatku w sprawie «likwidametatezë» niechac i sã przedobëc, żebë Torbiörnssonowe przeńdzeniowé cządë *trot tret tlot tlet* ëtd. przëjic. Torbiörnssonowe wëprowôdzënë widzą mie sã jesz wiedno za kuńsztowné ë wëmuszoné. W nédze móm so udbóné, jak le jô bãdã miôł czas, wëprowôdno i dokładno sã tą sprawa zajic, żebë so jasny i ostateczny sąd urobic.

Jesz jedno. Vondrák prowadzy słowiańszczé *kamy* na piérwny **akmon* nazôt (s. 188-189). Juwerné wëjasnienié miôł jô ju przed wiele latama w mojëch kazańszczëch czëtaniach dóné, w jaczëch jô nã «metatezã» jakno jednã z czerënków, w jaczim sã zgrôwa do usënieniô zamkłëch szlabizów w prasłowiańszczim cządze mownéwo żëcéwo da widzec. Przë tim psychicznô brëkownota uchowaniô obuch, dlô znaczeniéwo te słowa wôżnëch fonemowëch korzeniów *ak* = *ka*, bëła rozsądzeniowô. Przërównac mojé *Podrobnaja programa lekcij w 1876-1877 ucz. godu*, Kazań, Warszawa 1878, s. 85. - Tim rzeczenim jô dopôłniwóm to, co móm wëszi (& 11.) rzekłé.

Jan Baudouin de Courtenay

SŁOWNICZEK KASZUBSKO-POLSKI

apartny - specjalny, osobny
badéra - badacz
bëlaczëzna - kaszubszczyzna bylacząca
bôczënk - uwaga
butno - poza domem; na zewnątrz; z butna - na zewnątrz
butnowi - zewnętrzny, jawny
cësk - nacisk, wpływ
cëznik - cudzysłów
cëzostôwny - obcy
chëbny - oszukańczy
clusiles *zob.* kluzylny
cona - strefa
copny - tylny
dba - pogląd
degeneracëjô - przekształcenie
dérowny - ciągły, trwały
dobëtnik - zdobywca
docëga - domysł, przypuszczenie
dostac - zwyciężyć, przeważyć
dowodzëzna - dowodzenie, dowody
dozdrzenié - obserwacja
dzejowi - historyczny
fabrikat - wytwór, produkt
faktor - czynnik
fertëczny - gotowy
gardlany - gardłowy
gón - skłonność, tendencja
jawernota - istota, prawdziwość
indiwiduum - jednostka
jedurny - jedyny
jesta - istota, jestestwo
jinaczący - odróżniający
juwernota - podobieństwo
juwerny - tożsamy, podobny
kaszput - mieszanina, miszmasz

kluzylny - zwarty (łac. *clusile*)
kunôszk - końcówka
kuńsztowny - sztuczny
kwalitetny - jakościowy
leża - obóz, stronnictwo
leżnosc, leżnota - uwarunkowanie, uzależnienie
lëbi - delikatny, podatny
lëbota - delikatność, podatność
lëgotny - apetyczny, nęcący
lëpny - labialny, wargowy
łómizna - odłam, odgałęzienie
mãtreczny - dokumentalny
miészëzna - mieszanina
miono - termin; imię
mownouczbowi - językoznawczy
mowowiadny - jezykoznawczy
mowowiédza - językoznawstwo
nadanié - zadanie
nadżib - nagięcie, nachylenie
nalënizna - napór, wpływ
namienienié - los, koleje
namikac - nasiąkać, wpływać
namiklëna - naleciałość, wpływ
niczny - błahy, marny
niezgara - nienawiść
nocny - północny
norda - północ
nosôrz - nosiciel
obéńda - obszar
objimny - szerszy, pojemniejszy
obrzeszny - obligatoryjny, wiążący
obsyga - zasięg, zakres
obzórk - ogląd
odéńdzëna - odnoga
opisowi - deskriptiwny
orądz - przyczyna
pochwôt - pojęcie

podgãbina - podniebienie
podleżny - drugorzędny
podszuk - badanie
podszukac - zbadać
podszukôcz - badacz
pomachtóny - chaotyczny
pomnikowi - zabytkowy
porénk - wschód
posobnik - dziedzic
powtôrzny - wtórny, sekundarny
pozdrzatk - pogląd, stanowisko
pozwa - nazwa, określenie
pôłnié - południe
przechada - przejście, zmiana
przëczińca - sprawca
przëdôwnikowi - przymiotnikowy
przëwleczëna - naleciałość (obca)
rëmny - przestrzenny
rëszny - ruchomy
réżnota - kolejność, następstwo
rozszlachowanié - rozróżnienie
rozwola - swawola
rozwolony - dowolny
rukoc - hołota, motłoch
rzeszny - łączący, wspólny
sadzëc - tworzyć, stanowić
samozwãk - samogłoska
scëznienié - stanie się obcym
smierdzoch - gderacz, zrzęda
sonant - samogłoska
sonantëzna - wokalizm
spërznic - zbagatelizować
spolëzna - kolektyw, zbiorowość
spolëzniany - kolektywny
spółzwãk - spółgłoska
swiąda - sąd
swiądowac - sądzić

swojizna - właściwość
szczépizna - rozszczepienie, odłam
szlach - ślad, trop
trëchlec - wątpić, truchleć
uczba - nauka, badanie
uczbowi - naukowy, badawczy
udostac - pozyskać, przekonać
udżib - pochylenie, ścieśnienie
urmowi - spontaniczny
usadzëc - utworzyć
usôdzk (słów) - słowotwórstwo
ustôw - położenie, sytuacja
uswojony - zasymilowany
uszłosc - przeszłość
uwdarzëc sã - zdarzyć się
uwszedniony - upowszechniony
wałowi - falowy
wasta - pan
welowny - wyborczy
wëboléwk - żal, ubolewanie
wëdëdac - wymyślić, wydumać
wësłów - wymowa
wiadny - wykształcony, wiedzący
wieczór - zachód
wielëna - ilość, liczba
wielënowi - ilościowy
wigowac sã - wahać się
wiodro - powietrze, pogoda
wkrëjamniony - wtajemniczony
wôrtny - jakościowy
wseczëcé - uczucie
zadzëwowny - zadziwiający
zamionowi - zaimkowy
zamkłosc - zawartość
zanikwic - zachwaścić
zastrzegłi - uwarunkowany
zatôrczac sã - opierać się, trwać

zbieg - pozostałość, resztka
zdzegwiôrz - przeżuwacz
zemkłi - ścisły
zestôwk - podsumowanie
zeszlachowac - zidentyfikować
zeszlachowny - porównawczy
zeszlachowóny - spokrewniony
zgrôwa - tendencja, kierunek
zgrupczëna - grupa
zjinaczenié - zróżnicowanie
zmiérny - martwy
znanka - cecha, właściwość
zortny - jakościowy
zrzeszëna - połączenie
zurzmina - grupa
zwa - nazwa, określenie
zwënéga - wygrana, zysk
zwënégowac - wyzyskać, wygrać
żoch - prąd, rozwój

Nota wydawnicza

1. Rozprawa: J. Baudouin de Courtenay, *Kurzes Resumé der »Kašubischen Frage«*, Archiv für slawische Philologie, Bd. XXVI, Berlin 1904, s. 366-406; przedruk w: J.N. Baudouin de Courtenay, *Dzieła wybrane*, t. V, Warszawa 1983, s. 187-222 – nie była tłumaczona na język polski.

2. Tłumaczenie kaszubskie musiało być gotowe już w 1980 r. W jego kontekście powstał artykuł J. Trepczyka *Kaszëbizna*, w którym tłumacz przyjmował za Baudouinem de Courtenay m.in. brak rozwoju *ś ź* t d w *ś ź ć dź*. Język i ortografia tego artykułu zbliżone są do języka niniejszego tłumaczenia. Przekład jest dosłowny – zachowuje nie tylko układ akapitów, ale poza kilkoma wyjątkami również porządek zdań i wyrazów.

3. Zachowano tutaj język – o nim nieco więcej w osobnym artykule – tekstu Trepczyka, m.in. w zakresie słownictwa (z dodaniem słowniczka) i morfologii, np. końcówki: dop. l.p. dekl. zaimkowo-przymiot. *-ewo/ -éwo* (też zam. *-iwo*), ale samą ortografię dostosowano do dziś obowiązującej (bez liter ň, ů), np. cel.

l.p. *-imu* obok *-ému* oddano jednolicie jako *-ému*: *kaszëbsczému mownému, kożdému metodnému*; narzęd. l.mn. *-émë* obok *-éma* oddano jako *-imë*, *-ima*.

Można jeszcze dla przykładu wskazać na ważniejsze zmiany w zakresie pisowni: a) znak *ę* zastąpiono przez ã, np. *sã*; b) rozszerzono stosowanie *ë*, *é*, np. *jinëch*, *wiôldżëch*, *czerënk*, *czerëje*, *chcelë*, *w całoscë*; *piérwny* i *obéńda* za *obińda*; zmieniono *ni* na *nié*, gdzie trzeba, np. *nié le*, ale *ni może*; c) dodano *-ł* w typie *mógł*. Oczywiście, zmiany dotyczą także interpunkcji oraz pisowni łącznej i rozdzielnej, np. *ni ma*, *po prôwdze, po richtosce*.

Zmiany indywidualne to np. *bądą* na *bãdą*, *bodej* na *bodôj*, *lómizna* na *łómizna*, *ostną* itp. na *ostóną*, *rozszlachuwa* na *rozszlachiwa* i *zwënéguwóny* na *zwënégowóny*, *zczëniony* na *sczëniony*, *wiedne* na *wiedno*. Wyrównano przy tym pewne odstępstwa obecne u Trepczyka, np. *lingualëzacëjô* na *lingualizacëjô*, *słowińcëzna* zam. *słowińczëzna*.

Zmieniono interpunkcję, redukując nieco zbędnych przecinków. Zgodnie z oryginałem zamiast cudzysłowu „ ” dano « ». Rozwinięto skróty: juw. - juwerny, juwerno; tzn. obok to zn. - to znaczi; w.na to obok w.n.t. na *wezmë na to*. W nawiasy kwadratowe [ ] ujęto „poszerzenia” autora, zwykle objaśnienia czy tłumaczenia cytatów łacińskich w tekście.

Przypisów u J. Trepczyka nie było. Dopisano wreszcie bibliografię, nieco zmodernizowaną w opisie, wcześniej przez tłumacza tylko bardzo ogólnie zsumowaną.

Jerzy Treder

Część IV
Recenzje i omówienia

Jerzy Treder

Wiesław Boryś, Hanna Popowska-Taborska, *Słownik etymologiczny kaszubszczyzny, t. I-III,* wyd. Polska Akademia Nauk, Instytut Slawistyki, Warszawa 1994-1999

1. **Metryka i statystyka**. Tom 1 zawiera[1] takie części, jak: Od autorów, Wstęp, Lokalizacja wyrazów kaszubskich, Skróty źródeł i literatury, inne skróty, wreszcie ok. **550** artykułów hasłowych wyrazów od **A-Č**: ok. 330 A-B oprac. przez H. Popowską-Taborską i ok. 220 B'-C oprac. przez W. Borysia; tom 2. zawiera ok. **920** artykułów hasłowych na litery **D-J**, od wyrazu *dada* do *już*, w tym na *d*, *e*, *h* w liczbie ok. 350, opracowane - wraz z *gosceje*, *xarłążëc*, *xorënov'e*[2] - przez H. Popowską-Taborską i ok. 565 na *f*, *g*, *x*, *i*, *j* - objaśnione przez W. Borysia; tom 3. ma ok. **780** artykułów hasłowych wyrazów od **K-O**, mianowicie K-L ok. 400 przez H. Popowską-Taborską i Ł-O ok. 380 przez W. Borysia. Tomy 2. i 3. poprzedzają dodatkowe skróty źródeł i literatury. Razem w 3 tomach artykułów hasłowych ok. **2250**, w tym ok. 1080 przez H. Popo-

[1] Skrót tekstu w wygłoszono w Gdańsku 15 maja 2000 r. na promocji zorganizowanej przez Instytut Kaszubski. Por. też omówienie t. I w: Rocz. Gd. t. 56/2, s. 163-170 i „Jęz. Pol." LXXVI 1996 nr 4-5, s. 378-383, a t. II w: Rocz. Gd. t. 58/1, 1998, s. 233-237.

[2] Przytaczając przykłady, tutaj zwykle z tomu III, rezygnuję z zaznaczania akcentu, a układ alfabetyczny SEK-u zwalnia z podawania stron omawianego tomu.

wską-Taborską, a ok. 1165 przez W. Borysia. Można przypuszczać, iż planowane dwa dalsze tomy przyniosą ok. **1600** następnych haseł. Każdy artykuł jest podpisany przez autora. Rzadkie są hasła dwu-, trzywierszowe, częstsze hasła obszerniejsze, np. *kaduk* 'zły duch', *Kašëba, mâłńâ* 'błyskawica', *narva* 'murawa', *nauoženi* 'pan młody', *nórt* 'kąt', *ńepleka* 'niepogoda', *obëčâj* 'koło kołowrotka...' itd.

Haseł odsyłaczowych w trzech tomach jest ponad **1000**, mianowicie w t. 1. ok. 130, w t. 2. ok. 355, a w t. 3. ok. 430. Najczęściej są nimi warianty fonetyczne i zawsze wariantowe zapisy źródłowe, np. *klos(k)awica* zob. *kląsawice* itp., a tylko niekiedy derywaty, np. *karv'ina* zob. *karva*. Niemało artykułów hasłowych połączono odsyłaczami, sygnalizując tak zwykle powiązania podstaw słowotwórczych, np. *kabât* zob. *Kabatk*; *karkoška* zob. *karkulëca*; *karp'ec* zob. *kârkac* itp.; wyjątkowo inaczej, np. *kantov'e* zob. *ala*.

Układ artykułu hasłowego jest przeważnie gniazdowy, czyli w obrębie hasła poza wyrazem hasłowym z reguły objaśnione zostały derywaty, np. pod *kârbac* 7 derywatów: *kârb, kârb'iš, kârb'âř, kârb'ijâš, kârb'ârka, kârb'ijónka, kârb'ónka*; pod *klapac* 8; pod *lop* 5, pod *łëzgac* 'łuskać' 6; pod *nórt* 7. Poza tym wspomnieć tu trzeba o tym, że objaśniane wyrazy są często wieloznaczne, np. *natřasłi* 'zaczynający kwaśnieć', 'narwany, postrzelony'. Semantyka w etymologii wymaga sporej uwagi, np. *lelac są, lelek*, zresztą niemało neosemantyzmów, np. czy semantycznie oryginalnych *lëxva* 'pole nieurodzajne', a por. *lëtevka* 'gryka' jako nie znane w tym znaczeniu innym jęz. słowiańskim. Trudno zatem zliczyć, ile wyrazów rzeczywiście zostało dotąd zetymologizowanych, chyba raczej nie mniej **3 tys**. Piszę o tym tak szczegółowo, aby stwierdzić, że mimo wszystko będzie potrzebny **indeks wyrazów** objaśnionych czy wyzyskanych przy objaśnieniach – może z graficznym rozróżnieniem kaszubskich i niekaszubskich – i warto już o tym teraz myśleć, gdyż metodą komputerową w miarę łatwo indeks taki można sporządzić.

Wydawcą SEK-u jest Instytut Slawistyki PAN i Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy przy IS. Recenzentami wydrukowanych tomów byli slawiści, profesorowie: Janusz Siatkowski i Kazimierz Polański.

2. **Założenia** autorów SEK-u mówią o tym dziele jako „słowniku dyferencjalnym w stosunku do języka ogólnopolskiego" (zatem swoiste uzupełnienie słowników etymologicznych języka polskiego A. Brücknera i F. Sławskiego) i zawierającym szczególnie „tak zwane kaszubizmy leksykalne", zarówno archaizmy jak i innowacje, a także „wybrane zapożyczenia niemieckie, będące pozostałością wielowiekowych kontaktów kaszubszczyzny z dialekta-

mi niemieckimi". Wyniki tych badań mają duże znaczenie z powodu peryferyjności kaszubszczyzny i jej wielowiekowego samodzielnego rozwoju wewnętrznego w otoczeniu polskim i niemieckim.

Założenia te są realizowane w całej rozciągłości, jak dowodzą deklaracje (często wyrażane wprost w SEK I, potem ograniczone, ale z przytaczanej dokumentacji są one czytelne) typu: „z innych obszarów słow. nie poświadczone" czy „izolowane na gruncie słow.", np. *klepa* 'dawna sukmana...', *korus* 'mała brukiew', *koscół* 'stos drewna opałowego', *kosm'ëń* 'część karku u konia...', *kómka* 'ława pod piecem'; *křëvac* 'macać kurę'; *kujåčk* 'osoba droga'; *kunocëc* 'guzdrać się'; *kusrât* 'znachor'; *kuta* 'stara baba'; *kutin* 'czarownik'; „nieznane innym jęz. słow., wyjąwszy obszary łuż.", np. *komuзëc są* 'chmurzyć się'; „izolowane na gruncie (zach.)słow.", np. *kaзëb* 'jakakolwiek wielka ryba, zwł. leszcz'; *kńiše* 'włosy'; *kradńiše* 'księgi przeżuwających'; „izolowane dziś na gruncie pn.słow.", np. *kołovaże* 'koleina'; „nie znane na pozostałym pol. obszarze dial.", np. *kumac* 'żłobić'; „poza obszarem kasz. nazwa nie notowana", np. *karno* 'stado', *kór* 'pospólstwo', *kǫtór* 'ropucha'; też typu „zasięg ograniczony do niedużego obszaru pn.-zach. Kaszub", np. *klakutë* 'gusła', a por. *kopónka* 'niecka', *kopřëva* 'pokrzywa' itp., m.in. słń., np. *krevka* 'czerwona mrówka', *krë*, *krëv'e*. Najczęściej wszakże pojawia się informacja: „izolowane/ nie znane/ nie notowane/ nie poświadczone na pozostałym pol. obszarze dial." Geografia materiałów dialektalnych ma istotną wymowę, m.in. dla ustalenia dróg przenikania zapożyczeń.

Specjalnie traktowane są „wyrazy niepoświadczone w żadnych innych źródłach", jak np. *kląskawice* 'kaczka', *kobełka* 'konik polny' (1826 Mrongowiusz), *kowarz* 'złoczyńca', *krak* 'kruk', *krzywanie* (1643 Pontanus); *kurno gviozda* (1862 Hilferding), a por. też daw. *klobocon* czy nie występujący już u Sychty), *kłobuk* 'kapelusz'. Notabene, we współczesnych źródłach pojawiają się izolowane poświadczenia, np. *klómp* 'but...', *kučëpa* 'stara panna', *kudjåbeł* 'zły duch'.

Rzadziej pojawiają się wyrazy podobne do poświadczonych w innych gwarach, a wśród nich i innych kaszubizmów nierzadkie są **zapożyczenia** niemieckie, zwykle z dialektów pruskich, np. *kabaka* 'stary dom', *karš* 'żwawy' i 'mąka'; *kasper* 'dudek, błazen', *kavel* 'kawał patyka...' i 'los'; *kåbel* 'gruby powróz' i *kåblovac są*; *kådra* 'podgardle u krowy'; *kåga* 'choroba bydlęca...'; *kårb* 'odpowiedzialność' i 'sposób'; *klabåtńik* 'błędny ognik'; *klapra* 'giętki kołek między szprychami koła...'; *klepa* 'ławica piaskowa...'; *klick'i* 'klusecz-ki...'; *klómp* 'chodak'; *klump* 'gruda'; *klupa* 'narzędzie do wybijania liczb...' i

'kok'; *koplovac* - o owcach 'zbijać się w gromadę...'; *kornutka* 'żeński demon zbożowy...'; *kóbel* 'zły duch'; *kót* 'racica', *kraka* 'stary koń'; *kruk* 'stary wół' i 'dzbanek gliniany'. Do hybryd polsko-niemieckich należy np. *lózbrat* 'łobuz' < niem. dial. *losbruder*, a do tzw. pożyczek zwrotnych np. *kvark* 'twaróg' z niem. *Quark*, a to ze słow. **tvarogъ*. Liczba etymologizowanych zapożyczeń wynika z przytoczonej wyżej zasady doboru wyrazów! Mniej tu zapożyczeń z polskiego, np. *karafina* 'karafka', *kuranka* 'piosenka'; *mąkolijå* 'depresja' - czy inne, np. *kåta* 'chata' - ruskie?, *kormón* 'żebrak'- ukraińskie, ale czy jedne i drugie bezpośrednio? Polemika z innymi autorami jest normą, zwłaszcza w zakresie etymologii, np. z R. Trautmannem pod: *kacza* czy G. Labudą pod *mëlc* 'borsuk' i F. Hinzem pod *kařëna*. Cytowana literatura jest ogromna, a imponują osobne studia autorów SEK, ale zdarzają się mało ważne przeoczenia, np. pod *kórtonok* 'pies pasterski' (1861 Ceynowa), jakoś nie odnotowano informacji Berki: młr. *kornuta* np. *vovcia* 'rogata owca', czes. *kurnota*, pol. *kurnuty*...

Podkreślić koniecznie trzeba, że przeważnie zapożyczone są tylko wyrazy podstawowe, gdy derywaty od nich najczęściej są rodzime, np. *lop* 'naręcze siana', a *lop'ic* 'śnieg pada dużymi płatami', *lop'isti* 'o śniegu', *lop'izna* 'siano zbite', *lop'ica* 'zadymka', *lopušk* 'małe naręcze'; inaczej, tj. oba zapożyczeniami, np. *kåbel* 'gruby powróz' i *kåblovac są*. Notabene, nadzwyczaj krytycznie autorzy odnoszą się do sugestii innych badaczy (np. G. Labuda) o pochodzenie pruskie, np. *kaduk* 'zły duch', *klupa* 'kura', *kuka* 'zły duch', *kurp* i *Kurpie*.

Nazwy własne nierzadko także zostały uwzględnione, jak np. lokalne etnonimy: *Kabatk*, *Karvotk*, *Kašëba*, *Kurbańi/Kruban*, *Leżce*, *Ńińåcë*.

3. **Bogactwo źródeł kaszubskich** w SEK-u zwraca szczególną uwagę. Wedle liczby skrótów jest ich ponad 40, w tym tak fundamentalne i wielotomowe, jak: AJK, słowniki Lorentza i Sychty, a poświadczenia z ostatniego są eksponowane (SEK I 21). Tom 3. rozpoczyna wykaz dodatkowej literatury, mianowicie 30 nowych pozycji, przeważnie niedawno wydanych, w tym publikacje gdańskie B. Krei, *Studia z polskiego słowotwórstwa* (1996) i E. Rogowskiej, *Kaszubskie nazwy roślin uprawnych* (1998). Zauważę, iż pod *knårz* wyzyskano już też *Tragedię o bogaczu i Łazarzu* (1999). Źródła zostały bliżej scharakteryzowane (SEK I 15-23) i oddzielone od tzw. zabytków kaszubskich, wyzyskiwanych ostrożnie (SEK I 24), a por. np. przytoczenia z Krofeja s.v. *brutka*, *buxa*, czy Pontanusa s.v. *krzywanie*, *m'ińic* 'mówić'. Podkreśla się tu ścisłą przynależność słowińszczyzny do kaszubszczyzny, ale materiały sło-

wińskie są programowo eksponowane, a zatem jak kiedyś w słowniku E. Bernekera i współcześnie O.N. Trubaceva, a ich rozróżnienie bierze początek u Hilferdinga. Kwestie te szerzej objaśnia dzieło jakby towarzyszące SEK-owi, uzupełniające informacje o źródłach, o geografii wyrazów i osobliwościach kaszubskiego słownictwa, ale jednocześnie i przede wszystkim wyznaczające zakres badań autorów[3].

Autorzy doceniają materiały leksykalne Mrongowiusza, w tym jego rękopiśmienny *Słowniczek*[4], ale brak jako najdawniejszych jego poświadczeń, m.in. pod: *łžëkv'at* 'kwiecień' brak dokumentacji: „*użyk kwiat* или *użek kwiat* (Апрмль-ммсяцъ. Г. Мронговіусъ пишетъ uïegkwiat и даетъ этому слову значеніе: *сожигающий цвыты* (Blumenverbreuner). Въ Иллир. діалектах Мартъ называется: *ожуякъ*. Иммютъ ли эти слова связь между собою?)"[6]; *morščëzna* czytamy: „Słabo poświadczona jest postać *morščina* [...]: *muorszczina* 'północ' Pr 8...", gdy wcześniej *mūōrszczýnà* i *muorszczyna* 'Nord', a zatem istotnie tylko Mrongowiusz; *nana* 'matka'; słń. *ńebozâř* 'świder' (Lorentz) brak poświadczeń: *niebozas* 'ein grosser Bohrer' Mrongowiusz (oba rps) i tegoż słownik z 1837 r., a por. to z definicją: 'buravъ [świder - J.T.], напарье' (1840 Pr), a zatem chyba nie tylko słń. (Mrongowiusz był wśród Kabatków), do czego por. inaczej usłyszane *niebozos* 'jakiś gwiazdozbiór' (1856 Hilferding), a poza tym dopisek: „ [...] (o kształcie świdra)' jest innowacją kasz." stanowi dodatkową komplikację dla badaczy, gdy należało definicję znaczeniową Hilferdinga (też u Kolberga) określić jako mylną, wynikającą z interpretacji brzmienia wyrazu. Także pod *otrok* 'syn' brak najstarszych poświadczeń Mrongowiusza (i Prejsa): *otrok* obok *jotrok, jotrōcznik, jotrōcznica*.

---

[3] H. Popowska-Taborska, W. Boryś, *Leksyka kaszubska na tle słowiańskim*, Warszawa 1996; szczególnie r. I o dziejach leksykografii.

[4] Por. rękopis szczeciński: Z. Szultka, *Nowe spojrzenie na kaszubskie badania K.C. Mrongowiusza*, cz. II, SO 50 1993, s. 153-191, który z petersburskim porównała H. Popowska-Taborska, *Dwa autografy kaszubskiego Słowniczka Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, „Rocz. Gd." 56/2, 1996, s. 93-101.

[5] H. Popowska-Taborska, *Kaszubskie materiały leksykalne w słownikach Krzysztofa Celestyna Mrongowiusza*, Studia z Fil. Pol. i Słow. 32, 1995, s. 55-68. H. Popowska-Taborska, *Z dziejów kaszubskiej leksykografii (najwcześniejsze dociekania etymologiczne)*, JP LXXVI s. 256.

[6] 1840 Prejs. Dalej tu pod skrótem Pr (jak w SEK). Por. też *użek kwiat*, palący kwiat, miesiąc kwiecień. „W ilirskiém narzeczu marzec nazywa się *ożajak*. Jestli jaki związek między temi wyrazami ?" (1850); nadto: *użekviat* 'kwiecień' (Chmielno) 1862 Hilferding 204.

Autorzy wykazują stały krytycyzm wobec źródeł, np. *krëk* Sychta i Labuda zamiast *krek* 'dobrze', ale ulegli zapisowi *łina* 'ciotka' 1861 Ceynowa (por. *łyna* 1862 Hilferding) – niejasnemu – zestawionemu z *uëna* 'ona – o ciotce, czarownicy', gdy najprościej przyjąć, m.in. z powodu znaczenia, że oddaje on pol. *wujna*, por. *uj* (pd., śr., rzadz. pn.) *uja* (pn., rzadz. śr.) 'brat matki' i *ujna* 'żona wuja' Sychta, bez lokalizacji, ale raczej pn. Rozróżniają też - w miarę posiadanych informacji – oryginalne materiały (np. poświadczenia terenowe) od powtarzanych z innych źródeł (w kaszubskim piśmiennictwie), np. zwłaszcza neologizmy A. Labudy, np. *kawelk* 'ułamek', *kawelkowac* 'działać na ułamkach', *obéńda* 'obwód, rejon' – czy J. Trepczyk, np. *ńikva* 'nicość'.

4. **Zasady etymologizowania** wyłożył we wstępie W. Boryś, stwierdzając m.in., że: 1. objaśnia się pochodzenie poszczególnych leksemów i formacji (nie: rodzin wyrazowych, jak Miklosich, Berneker, Brückner); 2. najpierw próbuje się je zanalizować na gruncie kaszubskim, potem ewentualnie dopiero poszerza się tło na Polskę czy Słowiańszczyznę itd. Wymaga to oczywiście wnikliwego wchodzenia w całą strukturę, jej przemiany semantyczne, wariantywność fonetyczną (alternacje fonetyczne, np. *b:v*, *p:b*) i morfologiczną, np. *blesón, boradina, bordolëc/ burdolëc są*. Wiele zachodu wymaga przeanalizowanie materiałów porównawczych z innych języków.

Trudności etymologizacyjne tkwią tu przede wszystkim w płynności badanej kaszubskiej materii językowej, tj. w ogromnej i częstej wariantowości fonetycznej rdzenia i formantu (czasem tylko graficznej z powodu zapisów źródłowych!), specyfiki kaszubskiego systemu fonetycznego (przy licznych wymianach!) i słowotwórczego (przy ogromnej wariantowości) gwar kaszubskich. Dopiero zetymologizowanie określonych wyrazów pozwoli też na ustalenie mechanizmów i kierunków odpowiednich zmian natury fonetycznej (alternacje), np. *kafolc* < *fafolc*)(*kawał*; czy morfologicznej (np. formanty, rodzaj); *ch-* > *k-*: *chlazdra* i *klazdra, klektać* : *klexta*.

6. **Podsumowanie**. Leksyka kaszubska cieszyła się zawsze dużym zainteresowaniem slawistów, także autorów słowników etymologicznych, np. F. Miklosich (1886), A. Brückner (1927), K. Polański, H. Schuster-Šewc, Trubačev, zwłaszcza F. Sławski. Niewątpliwie wzrośnie ono dzięki SEK-owi, m.in. jego poziomowi. *Słownik* stawia sobie bowiem za cel "ukazanie tej dziedziny słownictwa, do której etymologowie i historycy języka mieli dotąd w pewnym sensie dostęp utrudniony". Teraz nastąpić mogą szczegółowe studia etymologiczne.

Zainteresowani już dziś żałują, że w SEK-u brak wielu wyrazów, jak np. *mulk*, a por. *Mulk, Mulkowski*[7], m.in. utrwalonych wyłącznie w nazwach wła-

snych, np. *kloc* 'określony kawał pola, łąki, lasu': osada *Kloc* (1686) pod Piechowicami w Kościerskiem i nazwy terenowe[8]. I aczkolwiek trudno myśleć o objęciu taką analizą wszystkich wyrazów, to niewątpliwie potrzebny suplement Autorzy już planują.

[7] Por. E. Breza, *Nazwiska Pomorzan. Pochodzenie i zmiany*, Gdańsk 2000, s. 291.

[8] Por. E. Breza, *Kloc* 'określona miara pola, łąki' *w kaszubskich nazwach topograficznych*, Zesz. Nauk. UG, Prace Językoznawcze Nr 1, Gdańsk 1972, s. 125-130.

Andrzej Romanow

Ryszard Michalski, *Obraz nieprzyjaciół Rzeczypospolitej na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1920-1939 oraz 1945-1948*, Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń 1999, ss. 96.

To już kolejna praca Ryszarda Michalskiego dotycząca wybranej problematyki z dziejów pomorskiej prasy[1], w której Autor podjął udaną próbę *„rekonstrukcji obrazów etnicznych, jakie funkcjonowały w pomorskiej publicystyce"*[2] w okresie międzywojennym.

W swojej najnowszej, przedstawianej tu książce zainteresowaniami badawczymi objął R. Michalski także pierwsze lata powojenne, tj. 1945-1948. Jest to ujęcie interesujące, umożliwiające dokonanie porównania funkcji, metod oddziaływania i wreszcie roli prasy w dwu jakże różniących się od siebie, choć zarazem bliskich w czasie okresach.

Swoje ustalenia oparł R. Michalski głównie na badaniach jakościowych, tyczących przede wszystkim strony ideowej oraz literackiej pism, tj. myśli

[1] Prace poprzednie to: *Obraz Rzeszy Niemieckiej na łamach polskiej prasy pomorskiej w Drugiej Rzeczypospolitej (1920-1939)*, Toruń 1995; *Obraz Żyda i narodu żydowskiego na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1920-1939*, Toruń 1997; *Obraz bolszewizmu i Rosji Sowieckiej na łamach polskiej prasy pomorskiej w latach 1917-1939*, Toruń (b. r. w.); zob. też : tenże, *Przewrót majowy w 1926 r. w świetle prasy pomorskiej*, "Zeszyty Naukowe UMK w Toruniu", Nauki Humanistyczno-Społeczne, Historia VII, 1972.

[2] Zob.: R. Michalski, *Obraz nieprzyjaciół Rzeczypospolitej...*, s. 6.

publicystycznej, poziomu informacyjnego, co pozwoliło na określenie preferencji tematycznej konkretnej grupy czasopism[3] oraz umożliwiło Autorowi precyzyjne wyodrębnienie zajmującej go struktury tematycznej spośród rozległego zakresu problemowego, jaki obejmuje zawartość treściowa badanej prasy.

„Przedmiotem analizy – pisze R. Michalski – *stała się prasa pomorska ukazująca się na terenie województwa pomorskiego w latach 1920-1939 oraz 1945-1948"*[4]. Powyższa konstatacja, a także kompletny niemalże wykaz tytułów (116 tytułów z lat 1920-1939 i 16 z lat 1945-1947) tejże prasy zamieszczony w *Wykazie źródeł i opracowań*[5] sugerują, iż Autor wyzyskał do swej pracy przynajmniej większość z ujętych w nim pism. Tymczasem z zamieszczonych w książce przypisów wynika, iż sięgnął on jedynie do 6 tytułów pism pomorskich z lat 1920-1939 oraz 7 tytułów tychże pism z okresu 1945-1948. Jest to zabieg, moim zdaniem, słuszny, gdyż Autor objął swoimi badaniami podstawowe, najważniejsze tytuły polskich gazet pomorskich, bowiem opiniotwórcze funkcje wspomnianych pism odgrywały znaczącą rolę w kształtowaniu i utrwalaniu *„świadomości Polaków zamieszkujących Pomorze"*[6]. Toteż, jak sądzę, mylącym czytelnika (a stąd zbędnym) jest zamieszczenie owego *„pełnego spisu pozycji, które dotyczą literatury przedmiotu"*[7] – chyba że wspomniany *„pełny spis pozycji"* (a nie jedynie wykaz źródeł i opracowań sensu stricto wyzyskanych w przedstawianej pracy) inspirować ma dalsze, pogłębione i poszerzone badania nad rolą prasy w kształtowaniu stereotypów i mechanizmami ich funkcjonowania w społeczności polskiej Pomorza.

Jak już wspomniałem, omawiana monografia dzieli się na dwie części: pierwszą tyczącą lat 1920-1939, w której to części Autor charakteryzuje działające na Pomorzu partie polityczne oraz ich organy prasowe (rozdział I, s. 9-13), przedstawia kreślony na łamach tejże prasy obraz Rzeszy Niemieckiej, Rosji Sowieckiej i Żydów jako współpracujących ze sobą nieprzyjaciół Rzeczypospolitej (rozdział II, s. 14-19), jak również obraz przeciwników politycznych pomorskich partii centroprawicowych (rozdział III, s. 20-27).

[3] Zob. też: M. Tyrowicz, *Historia prasy – jej zadania, źródła i metody badań,* [w:] *Metody i techniki badań w prasoznawstwie,* t. I, Warszawa 1969, s. 166-167.

[4] R. Michalski, ibidem, s. 7.

[5] Ibidem, s. 84-87.

[6] Ibidem, s. 6.

[7] Zob.: ibidem, s. 8, przypis 7.

Druga część pracy R. Michalskiego traktuje o latach 1945-1948. Podobnie jak w części I, także i tutaj Autor daje na wstępie zwięzły przegląd geografii politycznej powojennego Pomorza oraz ukazujących się tu partyjnych organów prasowych (rozdział I, s. 29-32), a następnie charakteryzuje przedstawiany w ówczesnej prasie pomorskiej obraz sąsiadów „Polski Ludowej" i „państw imperialistycznych" (rozdział II, s. 33-43), a także obraz przeciwników politycznych obozu komunistycznego i jego sojuszników (rozdział III, s. 44-73).

O ile rozdziały tworzące część I recenzowanej pozycji jawią się czytelnikowi obeznanemu z literaturą tematu jako swego rodzaju kompendia wiedzy o omawianych w nich problemach, które, notabene, znacznie szerzej opisane zostały we wcześniejszych pracach tak Autora[8], jak również innych badaczy dziejów prasy pomorskiej[9], to część II tejże pracy porusza tematykę nową, do tej pory nieledwie sygnalizowaną, i to raczej na stronicach masowych środków przekazu niż w opracowaniach naukowych.

Lecz wróćmy do części I – mimo swej „kompendialności", a może właśnie dlatego, jest to partia opracowana przejrzyście, logicznie, partia będąca kwintesencją wcześniejszych ustaleń Autora. Zwraca on uwagę na wysoki profesjonalizm pomorskich dziennikarzy, podkreśla ich doskonałą znajomość *„(...) rosyjskiej i niemieckiej sceny politycznej (...), znajomość ustroju politycznego Rzeszy Niemieckiej i Rosji Sowieckiej, a także dokonujących się tam zmian"*[10]. *„Z perspektywy czasu możemy stwierdzić,* konstatuje R. Michalski, *iż oceny*

[8] Zob.: przypis 1.

[9] Zob. np.: W. Pepliński, *Prasa pomorska w Drugiej Rzeczypospolitej 1920-1939. System funkcjonowania i oblicze społeczno-polityczne prasy polskiej,* Gdańsk 1987; tenże, *Oblicze społeczno-polityczne "Słowa Pomorskiego" w latach 1920-1939,* Gdańsk 1979; tenże, *Stosunek do Niemiec i polityki polsko-niemieckiej na łamach "Słowa Pomorskiego" w latach 1920-1939,* "Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego "Historia", VI, 1977; tenże, *Walka endecji z sanacją o wpływy na Pomorzu po maju 1926 roku w publicystyce "Słowa Pomorskiego",* "Zeszyty Naukowe Wydziału Humanistycznego Uniwersytetu Gdańskiego "Historia", VIII, 1978; tenże, *Międzywojenna prasa pomorska jako źródło do badania lokalnej kultury politycznej,* "Kwartalnik Historii Prasy Polskiej", R. 21: 1982, nr 3-4; Z. Walczak, *Prasa polska zaboru pruskiego wobec rewolucji lutowej w 1917 r. w Rosji,* "Acta Universitatis Nicolai Copernici", Nauki Polityczne XXI, Toruń 1991; tenże *Rewolucje rosyjskie 1917 r. a sprawa polska w prasie zaboru pruskiego,* "Acta Universitatis Nicolai Copernici", Nauki Polityczne XV, Toruń 1985.

[10] R. Michalski, *Obraz nieprzyjaciół Rzeczypospolitej.* s. 75.

mających tam miejsce zjawisk, jak też prognozy ich kierunków rozwoju były prawidłowe i wynikały z ogromnego doświadczenia redaktorów, ich wiedzy, a także możliwości, jakie tworzyła im demokracja parlamentarna"[11]. Autor przytacza również na stronach swej książki liczne przykłady owej jakże trafnej, dziennikarskiej interpretacji faktów i zjawisk zachodzących ówcześnie na arenie politycznej Europy, prowadzących nieuniknienie, co niejednokrotnie sygnalizowała pomorska prasa, do obalenia istniejącego w świecie porządku prawnego i moralnego w wyniku wojny wywołanej przez dwa współpracujące ze sobą totalitaryzmy: sowiecki i hitlerowski. Bowiem, co podkreślali pomorscy publicyści, *„Rosja Sowiecka i hitlerowskie Niemcy mimo zniewolenia swych narodów stanęły w końcu lat trzydziestych wobec widma bankructwa. Siły motoryczne tych systemów wyczerpały się i,* jak pisali dziennikarze, *uratować je mogła jedynie wojna.* Pierwszą ofiarą ich agresji, zgodnie stwierdzały pomorskie gazety, miała być Polska[12].

W latach trzydziestych, konstatuje Autor, obraz stalinizmu i hitleryzmu kreślony na łamach prasy pomorskiej *„stawał się schematyczny i stereotypowy"*, nastąpiła bowiem *„(...) uniformizacja opinii i stopniowy zanik różnic, jakie występowały między prasą różnych nurtów politycznych (...)"*[13]. Swoistą cechą pomorskiej prasy centroprawicowej było również łączenie kwestii sowiecko-hitlerowskiego zagrożenia z problemem żydowskim w Polsce. Otóż, podkreśla R. Michalski, na łamach tejże prasy *„(...) tworzył się obraz Rzeszy Niemieckiej, Rosji Sowieckiej i Żydów jako współpracujących ze sobą nieprzyjaciół Rzeczypospolitej"*[14].

Druga część książki R. Michalskiego, o czym już wzmiankowałem, dotyczy zagadnień do tej pory nie badanych i stanowi interesujący, cenny wkład Autora w *„skromne* (jak dotychczas – A.R.) *efekty badań nad prasą Polski Ludowej"*[15].

Po 1945 r. na Pomorzu, podobnie jak i w całej Polsce – pisze Autor – sowieckim dyktatem narzucono *„sformalizowane struktury polityczne. Autentyczne życie społeczne i polityczne zamarło"*[16]. Atmosfera lęku wytworzo-

[11] Ibidem, loc. cit.

[12] Zob.: ibidem, s.16-18, 75-79.

[13] Ibidem, s. 77.

[14] Ibidem, s. 16, 78.

[15] Zob.: J. Myśliński, *Prasa w Polsce Ludowej,* [w:] J.Łojek, J. Myśliński, W. Władyka, *Dzieje prasy polskiej,* Warszawa 1988, s. 152.

[16] R. Michalski, *Obraz nieprzyjaciół Rzeczypospolitej...,* s. 79, zob. też: s. 30-32.

na wszechobecną kontrolą opanowanych przez komunistów organów władzy tłumiła w zaraniu wszelkie lokalne inicjatywy prasowo-wydawnicze. Toteż jeśli w okresie międzywojennym ukazywało się ponad 100 tytułów prasowych, to po 1945 r. było ich zaledwie kilkanaście: wszystkie o opcji lewicowej bądź wprost – wszystkie podporządkowane, realizujące tu propagandowo-agitacyjne cele PPR. *„Powszechnie zapanowały cenzura i autocenzura*, stwierdza Autor, *(...) obrazy i stereotypy państw sąsiadujących z Polską były pochodną narzuconej indoktrynizacji"*[17]. Tak więc powstawały na łamach pomorskich gazet zakłamane wizerunki „państwa wiecznej szczęśliwości" – Rosji Sowieckiej, *„której świat zawdzięczał zwycięstwo nad hitleryzmem"* oraz nie mniej wypaczony obraz „państw imperialistycznych" ze Stanami Zjednoczonymi na czele, zmierzającymi rzekomo do *„rozpętania nowej wojny światowej"*[18].

W publicystyce pomorskiej pierwszych, powojennych lat słowa „Niemiec" i „hitlerowiec" funkcjonowały jako synonimy. Dopiero pod koniec charakteryzowanego okresu pojawiają się symptomy dzielenia Niemców na „dobrych" i „złych". Oczywiście „źli" to Niemcy żyjący w strefach podległych państwom zachodnim.

Trudno w owych pierwszych, powojennych latach funkcjonowania prasy pomorskiej, udowadnia R. Michalski, dostrzec na jej łamach jakiekolwiek próby oddziaływania na miejscową społeczność poprzez treści publicystyczne. Treści dążące do obiektywizowania tak historycznych zaszłości, jak i wydarzeń bieżących i przez to wzbogacające świadomość odbiorcy. Prasa tamtych lat wypełniała przede wszystkim „zadania" propagandowe, dostarczając czytelnikom jednoznacznych zaleceń, gotowych „niepodważalnych" opinii i ocen. Inaczej mówiąc, społeczna rola prasy, jej kształcące oraz wychowawcze funkcje zawężone zostały do propagandowo-agitacyjnych. Prasa pomorska stała się w latach 1945-1948 narzędziem prymitywnego, ideologicznego oddziaływania, posługującego się *„totalnym kłamstwem"* [19].

Autor zwraca również uwagę czytelników na szczególnie bolesny dla Pomorzan problem „rozliczeń" z wojenną przeszłością: chodzi tu przede wszystkim o absorbujący w latach 1945-1946 prasę pomorską problem tzw. rehabilitacji ludności polskiej Pomorza wpisanej na jedną z niemieckich list narodowościowych. Owa „rehabilitacja", przeprowadzana najczęściej *„przez*

[17] Ibidem, s. 80.
[18] Ibidem, s. 36-39, 42-43.
[19] Ibidem, s. 82.

ludzi przybyłych z innych regionów Polski, nie znających specyfiki polityki germanizacyjnej okupanta", ludzi niekiedy *„o wątpliwej proweniencji moralnej"*, będących często *„bezwolnym narzędziem w ręku radzieckiej władzy wojskowej (...) poraziła żyjącą tu ludność strachem, sparaliżowała ją i w dużym stopniu pozbawiła ją energii w działaniu"*[20].

Szczególnie tragiczny los dotknął ludność polską zamieszkującą tereny dawnego pogranicza niemiecko-polskiego. Szykanowani przez „nową polską władzę", ci wierni od wieków Polsce i przywiązani do polskości mieszkańcy byłych, wschodnich kresów Rzeszy, zmuszani zostali (jako Niemcy!!!) do wyjazdu za Odrę. W obronie tyranizowanej, prześladowanej byłej mniejszości polskiej w Niemczech stanął jedynie organ chadeckiego Stronnictwa Pracy: „Ilustrowany Kurier Polski". Znamienne, że prasa „lewicowa", tj. komunistyczna oraz ugrupowań serwilistycznych, satelickich, wydawana na Pomorzu w ogóle owej tragedii nie dostrzegała, milczała...[21].

Niezwykle ważne spostrzeżenie generalne R. Michalskiego dotyczące przedstawianych zagadnień głosi, że *„prasa pomorska ukazująca się w tym regionie po 1945 r. była egzemplifikacją systemu funkcjonującego wówczas w Polsce (...) była odbiciem utraty przez Polskę suwerenności"*[22].

Nowa monografia R. Michalskiego jest książką dla dziejów prasy pomorskiej bardzo cenną, w sposób rzeczowy bowiem porusza problemy do tej pory mało znane, rzucając tym samym światło na proces krystalizowania się określonego modelu prasy w danych warunkach politycznych i społeczno-ekonomicznych.

[20] Zob.: ibidem, s. 50-53.
[21] Zob.: ibidem, loc. cit.
[22] Ibidem, s. 83.

Andrzej Romanow

Jacek Banach, *Prasa polska Prus Zachodnich w latach 1848-1914*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1999, ss. 256.

To dobrze, że 35 lat po ukazaniu się zarysu dziejów prasy polskiej na Pomorzu Gdańskim w okresie zaboru pruskiego Tadeusza Cieślaka, pracy będącej w zasadzie (jakże potrzebną wówczas) kompilacją dokonań wcześniejszych badaczy zagadnienia jak i samego jej autora[1], ujrzała światło dzienne monografia Jacka Banacha pt. *Prasa polska Prus Zachodnich w latach 1848-1914*.

O ile jednakże T. Cieślak w swej niewystarczającej już dzisiaj (i tu zgadzam się z J. Banachem) książce za cezury wykładu przyjmuje lata 1848-1917/18, to J. Banach „zamyka" swe opracowanie na 1914 r. Cezura początkowa, tj. rok 1848, czyli data ukazania się *„pierwszego politycznego pisma polskiego w prowincji zachodniopruskiej"*[2], nie wzbudza zastrzeżeń. Natomiast końcowa, zarówno u T. Cieślaka, jak i u J. Banacha, wydaje się dyskusyjną. Co prawda J. Banach pisze, że o przyjęciu przez niego roku 1914 za cezurę końcową książki zdecydował fakt, iż *„(...) wybuch I wojny światowej radykalnie zmienił warunki polityczno-prawne funkcjonowania prasy zachodniopruskiej"*, ale argumentów, jak sądzę, nie jest w pełni przekonujący. Chociaż bowiem zasadniczej zmianie uległo rzeczywiście położenie prawne polskiej prasy, determinowane w latach

[1] Zob.: T. Cieślak, *Z dziejów prasy polskiej na Pomorzu Gdańskim w okresie zaboru pruskiego*, Gdańsk 1964,

[2] J. Banach, *Prasa polska Prus Zachodnich w latach 1848-1914*, Gdańsk 1999, s. 37.

wojny wprowadzonymi przez władze wojskowe i cywilne specjalnymi przepisami, dyrektywami i wytycznymi[3], to przecież podobne restrykcje i ograniczenia dotknęły również w tym czasie wiele tytułów prasy niemieckiej, a przywoływana przez J. Banacha *„zmiana warunków politycznych"* nastąpiła sensu stricto 10 stycznia 1920 r., tj. po ratyfikacji przez Niemcy postanowień traktatu wersalskiego. I ta właśnie data stanowi, według mnie, uzasadnioną granicę naukowej penetracji podjętego przez J. Banacha problemu badawczego.

Tyle uwag, jeśli chodzi o cezury czasowe przedstawianego tematu. Ujęty on został w czterech chronologiczno-problemowych rozdziałach, tj. od drugiego do piątego, których zawartość treściowa dotyczy następujących problemów: organizacji i działalności edytorskiej polskiego ośrodka prasowo-wydawniczego w Chełmnie w latach 1848-1866 (rozdz. II.), dziejów polskiej prasy zachodniopruskiej w dobie narastania tendencji zjednoczeniowych Niemiec (rozdz. III.) oraz w ostatnim ćwierćwieczu XIX w. (rozdz. IV.), a także w okresie kształtowania się rynku jej masowego odbiorcy (rozdz. V.).

Owe cztery rozdziały stanowiące zasadniczy zrąb rozprawy J. Banacha napisane zostały w oparciu o żmudne badania podstawowego „zestawu" źródeł, a mianowicie krajowe głównie zbiory polskiej prasy pomorskiej z lat 1848-1914. Wykaz przebadanych roczników owych gazet zamieścił Autor na końcu książki (s. 238-239), dzieląc go na: *„szerzej wykorzystaną prasę"*, w którym to wykazie ujął ważniejsze (tj. najbardziej poczytne) tytuły polskiej prasy zachodniopruskiej, oraz *„wykorzystane dzienniki lokalne"*, będące zestawieniem pozostałych tytułów tejże prasy leżących w sferze jego zainteresowań badawczych. Podział ów według mnie nie jest zbyt fortunny, sugerować bowiem może on czytelnikom, iż jedne pisma przebadał Autor (jak sam to określa) „szerzej", inne zaś...w stopniu ograniczonym.

Błędem, jak sądzę, nie autorskim, lecz edytorskim jest natomiast zaliczenie w owym wykazie „Rocznika Gdańskiego" do... *„dzienników lokalnych"* (sic!).

Niezwykle istotne w badaniach historyczno-prasoznawczych kwestie polityczno-prawnych podstaw funkcjonowania prasy pomorskiej, jak też cha-

[3] Zob.: A. Romanow, *Gdańska prasa polska 1891-1920,* Warszawa 1994, s. 41-45; K. Koszyk *Deutsche Presse 1914-1945, Geschichte der deutschen Presse,* Teil III, Berlin 1972, s. 14 i nn; A. Galos, *Polityka władz wobec prasy polskiej zaboru pruskiego w latach 1914-1915*, "Acta Universitatis Wratislaviensis", no 201, Historia XXIV, Wrocław 1973, s. 154-158; Zentrales Staatsarchiv, Potsdam, Akta Reichsministerium des Innern, nr 12286, k.36-39, Leitsätze für die Zensur der polnischen Presse.

rakterystykę środowiska twórców polskiej prasy zachodniopruskiej nakreślił J. Banach w rozdziałach pierwszym i ostatnim (tj. VI.) swojej monografii.

Powyższe rozdziały poprzedza wstęp (s. 7-15), w którym Autor przedstawia czytelnikom cel badawczy pracy, a mianowicie *„ukazanie całościowego i możliwie wyczerpującego obrazu powstawania i rozwoju gazet polskich"* w Prusach Zachodnich[4] oraz kreśli zwięzły, krytyczny przegląd dotychczasowego stanu badań historyczno-prasoznawczych „omawiających dzieje prasy polskiej w zaborze pruskim"[5]. Monografię zamyka podsumowujące zakończenie (s. 230-237).

Lektura książki J. Banacha nasunęła uwagi tyczące tak merytorycznej jak i „technicznej", edytorskiej strony jej opracowania. Owe zastrzeżenia generuje wyzierający z treści pośpiech w przygotowaniu zagadnień, pośpiech leżący – być może – u podłoża pobieżnego w niektórych wypadkach potraktowania kwestii badawczych. Kontrowersje budzą już niektóre stwierdzenia Autora zawarte we wstępie. Po pierwsze, trudno mi się zgodzić z minimalizowaniem dorobku naukowego Tadeusza Cieślaka. To fakt, iż na obecnym etapie badań jest on niewystarczający i jego „przydatność" dla opracowania J. Banacha jest, jak sam pisze, „niewielka"[6]. Można by jednakowoż spytać, cóż miałby do roboty Autor, gdyby T. Cieślak wyczerpująco, dogłębnie spenetrował obszar badawczy objęty zakresem tematycznym opiniowanej monografii ? Domniemywać należy, że byłaby ona o wiele uboższą... Poddając ostrej krytyce dorobek naukowy T. Cieślaka, J. Banach zdaje się nie dostrzegać, że właśnie owe pionierskie prace umożliwiły (również i jemu) dalsze, pogłębione badania dziejów prasy polskiej w Prusach Zachodnich. Nie wszystkie prace ks. Alfonsa Mańkowskiego „wyróżniają się dokładnością"[7]. Wystarczy przejrzeć m.in. *Bibliografię polskich druków gdańskich od roku 1800 do roku 1918*, gdzie informacje dotyczące niektórych tytułów wydawanej w Gdańsku prasy polskiej są całkowicie błędne[8].

---

[4] J. Banach, *Prasa polska Prus Zachodnich...*, s.14.

[5] Ibidem, s. 11; Faktycznie przegląd ten obejmuje jedynie publikacje dotyczące problematyki historyczno-prasoznawczej Prus Zachodnich, a nie, jak podaje Autor, całego zaboru pruskiego.

[6] Zob.: J.Banach, op. cit., s.9-10.

[7] Ibidem, s. 9.

[8] Zob.: A. Mańkowski, *Bibliografia polskich druków gdańskich od roku 1800 do roku 1918*, [w:] *Krzysztof Celestyn Mrągowiusz (1764-1855)*. Księga Pamiątkowa (red. W. Pniewski), Gdańsk 1933, s.347-367.

Zgadzam się w pełni z Autorem, iż *„badania prasy pomorskiej XIX i początków XX w. utrudnia brak kompletów pism w bibliotekach"*[9]. Tym szczegółowsza winna być kwerenda biblioteczno-archiwalna, mająca na celu odszukanie jak największej liczby tytułów i roczników pism pomorskich, a także ustalenie miejsc ich przechowywania, co miałoby duże znaczenie dla dalszych prac historyczno-prasoznawczych. W tejże kwestii Autor ograniczył się do kwerendy w bibliotekach krajowych, chociaż już w 1994 r. wskazywałem na bogate zbiory polskich gazet zachodniopruskich znajdujące się w Lwowskiej Bibliotece Naukowej im. Wasyla Stefanyka Ukraińskiej Akademii Nauk, uzupełniające w istotny sposób kolekcje zachowanych w Polsce gazet pomorskich[10].

Wracając do poszukiwań polskiej prasy zachodniopruskiej w ośrodkach krajowych, to gdyby była ona – o czym wspomniano – bardziej wnikliwą, nie pojawiłoby się z pewnością na stronicach książki J. Banacha stwierdzenie, że pismo „Dobry Gospodarz" *„(...) nigdy się nie ukazało"*[11]. Przeczy temu bowiem unikatowy, pierwszy numer tejże, redagowanej przez Juliana Prejsa gazetki pieczołowicie przechowywany w zbiorach Biblioteki Gdańskiej Polskiej Akademii Nauk!

Mimo iż Autor docenia wagę badań archiwalnych, jako *„niezbędnych dla realizacji celów pracy oraz zakreślonych założeń badawczych"*[12], to również i w tym wypadku, jeśli chodzi o zbiory krajowe, nie dotarł do cennych dla Jego monografii zespołów znajdujących się m.in. w Archiwum Państwowym w Gdańsku, w Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej w Wejherowie czy będącego w depozycie u prof. dra hab. Józefa Borzyszkowskiego (w Gdańsku) zbioru akt rodzinnych Leontyny Tyszkiewiczowej. Nie wyzyskał też znajdujących się w spuściźnie po prof. Andrzeju Bukowskim (w Gdańsku) pamiętników i wspomnień pracujących na Pomorzu na przełomie wieków polskich wydawców i dziennikarzy.

Szczególnie przydatnymi dla pracy J. Banacha byłyby, jak sądzę, materiały znajdujące się w Archiwum Państwowym w Gdańsku w zespole Königliche Preussische Regierung zu Danzig (do jakiego to zespołu Autor nie dotarł). Wspo-

[9] J. Banach, op. cit., s. 13.

[10] Zob.: A. Romanow, *Z najnowszych badań nad dziejami prasy polskiej w Prusach Zachodnich. (Uwagi na marginesie książki Jacka Banacha)*, "Rocznik Gdański", 1994, t. 56, z.1, s. 194, przyp. 11.

[11] J. Banach, op. cit., s. 41.

[12] Ibidem, s. 13.

mniane materiały zawierają tak interesujące dane, jak m.in. raporty prasowe landratur regencji gdańskiej, a także zestawienia liczbowe tytułów i egzemplarzy polskich gazet abonowanych w poszczególnych powiatach, a nawet miejscowościach tejże regencji, w niektórych przypadkach od 1903 do 1913 r.[13]

Jeśli już piszę o bazie źródłowej monografii, to należy również kilka zdań poświęcić wyzyskanej przez J. Banacha literaturze zagadnienia: i tak, o ile opracowania polskich autorów wiążące się z przedstawianą problematyką zostały przezeń w znacznym stopniu wykorzystane, o tyle niejakim „uszczerbkiem" dla opiniowanej książki jest pominięcie prac znanych i cenionych badaczy niemieckich – głównie Kurta Koszyka oraz Isoldy Rieger. Uwzględnienie wyników ich badań z pewnością pozwoliłoby na nakreślenie bardziej wyrazistego niż w pracy J. Banacha obrazu funkcjonowania i pozycji polskiej prasy w systemie całej prasy zachodniopruskiej. Ubogo przedstawia się też wykaz wyzyskanych publikacji i materiałów statystycznych oraz bibliografii – przede wszystkim niemieckich (chociaż nieznaną jest J. Banachowi opracowana przeze mnie i opublikowana w tomie 50 „Rocznika Gdańskiego" szczegółowa *Bibliografia prasy polskiej wydawanej w Gdańsku w latach 1891-1920).*

Dyskusyjna wydaje mi się konstrukcja monografii określana przez Autora jako *„układ merytoryczny, a chronologiczny w obrębie omawianych problemów"*[14]. Otóż wspomniane „ujęcie" powoduje, moim zdaniem, że niektóre rozdziały i podrozdziały książki to quasi „monografijki" dziejów poszczególnych tytułów polskich gazet zachodniopruskich, w których przemieszanie analizy zawartości treściowej pisma z kwestiami wysokości nakładu, formatu danej gazety, opisem jej szaty graficznej, pracy redakcji, zagadnień restrykcji itp., nie tylko że utrudnia czytelnikowi „wychwycenie" konkretnych zagadnień związanych z całokształtem procesu edycji i percepcji tejże prasy, lecz poprzez powtórzenia podobnych problemów wywołuje wrażenie „konstrukcyjnego chaosu". A można było przecież tego uniknąć, wprowadzając czytelny, porządkujący zebrany przez Autora obfity materiał badawczy „układ problemowy"...

Na koniec drobne sprostowanie: M.M. Ocetkiewicz (a nie jak – podaje J. Banach – Ocentkiewicz[15]) nigdy nie był zatrudniony w wydawnictwie „Ga-

[13] Zob.: Archiwum Państwowe w Gdańsku, Akta Königliche Preussische Regierung zu Danzig, sygn. I/9 nr 2688, 2689, 2697.

[14] J. Banach, op. cit., s. 14.

[15] Ibidem, s. 130-131.

zety Gdańskiej" Bernarda Milskiego. Pracował natomiast jako „kierownik literacki" u Józefa Czyżewskiego, w redakcji „Kuryera Gdańskiego". Wspomniany przez J. Banacha spór pomiędzy dwoma polskimi wydawcami w Gdańsku dotyczył nie M.M. Ocetkiewicza, lecz Wiktora Sedlaczka, pracującego onegdaj w „procederze wydawniczym" B. Milskiego[16]. Konflikt ten nie był – o czym pisze J. Banach – *„bezpośrednią przyczyną zerwania współpracy między tymi działaczami"*[17] (w rzeczywistości żadnej współpracy na polu edytorskim pomiędzy nimi nie było), lecz zaledwie jedną z przyczyn, i to nie najważniejszą. Materiały archiwalne o wspomnianej wyżej kwestii, na które powołuje się J. Banach, są ewidentnie mylące, a fakt ów wynika przypuszczalnie z niedoinformowania urzędników niemieckich śledzących działalność wydawnictw polskich w Gdańsku.

Pracy J. Banacha potrzebna byłaby również dokładniejsza korekta redaktorska, a także zamieszczenie w niej erraty. Z pewnością pozwoliłoby to na wyeliminowanie błędnych zapisów bibliograficznych, „literówek" itp. – ale, jak już wspomniałem, powyższa uwaga dotyczy głównie „przeoczeń" „korektorsko-redaktorskich", a nie błędów autorskich.

Podniesione wyżej, nieraz drobiazgowe kwestie, w większości bardziej dyskusyjne niż krytyczne, mają wskazać Autorowi opiniowanej pracy konieczność wprowadzenia pewnych uściśleń i uzupełnień, a także usunięcie dostrzeżonych błędów wszędzie, gdzie jest to celowe i możliwe.

Czytelników „Acta Cassubiana" zainteresuje z pewnością „żywotność" sprawy kaszubskiej na łamach polskiej prasy zachodniopruskiej, który to problem, jak udowadnia J. Banach, „zaistniał" już na stronicach pierwszych, ukazujących się tu pism polskich, tj. „Szkółki Narodowej" (1848-1849) i „Biedaczka" (1848-1850). Autor trafnie dostrzega, iż polska *„prasa zachodniopruska pełniła nie tylko rolę informacyjną i opiniotwórczą, ale wzięła na siebie ważne funkcje organizatorskie"* i kompensacyjne, *„zastępując ludności polskiej Prus Zachodnich wiele instytucji, które w specyficznych warunkach ziem pomorskich powstać nie mogły"*[18]. Interesujące są również spostrzeżenia Autora odnoszące się do kwestii terytorialnego rozmieszczenia prasy polskiej w Prusach Zachodnich i kształtowania się na tym terenie polskich ośrodków wydawniczych. Ciekawie kreśli On również proces powsta-

[16] Zob.: A. Romanow, *Gdańska prasa polska.* s. 75-76.
[17] J. Banach, loc. cit.
[18] Ibidem, s. 235.

wania grupy zawodowej wydawców i dziennikarzy prasy polskiej w Prusach Zachodnich[19].

Generalnie, monografia Jacka Banacha jest pracą potrzebną, poszerzającą dotychczasową wiedzę o polskich inicjatywach prasowo-wydawniczych w latach 1848-1914, toteż winna ona znaleźć się na podorędziu wszystkich zainteresowanych historią prasy, a także historyków zgłębiających skomplikowane dzieje społeczno-polityczne regionu pomorskiego.

[19] Ibidem. s. 191 i n.

Józef Borzyszkowski

Witold Molik,
Życie codzienne ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku. Cz. I. Kultura materialna,
Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 1999, ss.350.

W dziejach narodu i państwa polskiego niepoślednią, a długo wiodącą rolę, aż po czasy najnowsze, odegrała szlachta. Za jej kontynuatora uważane jest ziemiaństwo, obejmujące wielkich i średnich właścicieli ziemskich (powyżej 100 ha). W XIX i XX wieku coraz częściej było ono na ziemiach polskich, a zwłaszcza pod panowaniem Prus, nierycerskiego i niepolskiego rodowodu. Tym niemniej tradycję szlachecko-ziemiańską przyjmowały także inne grupy nowoczesnego społeczeństwa ziem polskich.

Choć już w XX-leciu międzywojennym pisano o ziemiaństwie jako o ginącej klasie, tradycje szlachecko-ziemiańskie w Polsce przetrwały nawet szczególnie dlań niesprzyjające lata realnego socjalizmu. Podjęte w latach 60-tych badania historyków, kontynuowane przez kolejne dziesięciolecia, zaowocowały ciekawymi opracowaniami, z których niewiele objęło ziemie zachodnie i północne Polski, w tym także Wielkopolskę. W kończącym się ostatnim dziesięcioleciu XX wieku nastąpił znaczny postęp badań, jak i renesans tradycji szlacheckich.

Wśród licznych publikacji – prac zbiorowych i indywidualnych badaczy, nie zawsze profesjonalnych historyków, nie brak także takich, które mają wybitny walor hagiograficzny. Wiele prac, nawet autorstwa profesjonalistów,

odbiega też od dotąd obowiązujących standardów publikacji naukowych. Stąd, mimo wzrostu liczby nowych publikacji poświęconych ziemiaństwu polskiemu[1], daleka jest jeszcze droga do pełniejszego, syntetycznego opracowania jego dziejów. Faktem historiograficznym, wyróżniającym się pozytywnie wśród interesujących nas publikacji, jest przewidziane na trzy tomy opracowanie Witolda Molika poświęcone ziemiaństwu, głównie polskiemu, Wielkiego Księstwa Poznańskiego, czyli Wielkopolski. W 1999 roku w Wydawnictwie Poznańskim ukazał się tom pierwszy tego dzieła, w całości poświęconego *Życiu codziennemu ziemiaństwa w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku*, obejmujący kulturę materialną. Całość koncepcji swojej rozprawy prezentuje autor we wstępie do sygnalizowanego tu tomu pierwszego. Celem jego pracy jest „*możliwie wszechstronne ukazanie panoramy życia codziennego ziemiaństwa (...) i procesu wykształcenia się tu odrębnego typu ziemianina nazwanego przez E.B. Raczyńskiego uspołecznionym farmerem*". To szczególny lejtmotyw całej książki. Autor stara się pokazać, „*jakie pociągnął on za sobą zmiany w modelu konsumpcji, drogach edukacji, życiu rodzinnym, rozmiarach i sposobach zagospodarowania wolnego czasu, obyczajach, postawach w życiu publicznym warstwy ziemiańskiej*".

W prezentowanym tu tomie – części pierwszej – przedmiotem zainteresowania autora jest „*problematyka kultury materialnej i codziennych zajęć gospodarczych ziemian i ziemianek*". W kolejnych rozdziałach autor analizuje: warunki prawno-polityczne i gospodarcze egzystencji wielkopolskiego ziemiaństwa; jego portret społeczno-narodowy, rezydencje ziemiańskie – ich rodzaje , wyposażenie i otoczenie; uroki mody; uciechy stołu; życie ziemianina w trybie codziennych zajęć gospodarczych.

W części drugiej, według zapowiedzi, zostaną przedstawione zagadnienia „*tworzące bogatą problematykę dziejów rodziny, modele edukacji i obyczaje, w tym także ewolucja stosunku do Kościoła katolickiego i praktyki religijne, a także sprawy zdrowia i higieny, zabawy i rozrywki, nałogi, zwyczaje*

[1] Spośród najnowszych dzieł przywołanych we wstępie przez W. Molika na szczególną uwagę zasługują prace zbiorowe, takie jak: *Szlachta i ziemiaństwo na Pomorzu w dobie nowożytnej XVI-XX w.* (Przemiany struktur wewnętrznych), red. J. Dygdała, Toruń 1993; *Aktywność gospodarcza ziemiaństwa w Polsce w XVII-XX w.*, red. W. Caban i M. Markowski, Kielce 1993; *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX-XX w.*, red. W. Caban i M. Markowski, Kielce 1994; *Szlachta i ziemiaństwo polskie oraz niemieckie w Prusach i Niemczech*, red. W. Stępiński, Szczecin 1996.

w życiu publicznym i to, »co nie przystoi«. Część trzecia poświęcona będzie zainteresowaniom artystycznym, literackim i naukowym oraz szeroko rozumianemu udziałowi ludzi tej warstwy w życiu publicznym".

Gromadząc materiały źródłowe autor swoją kwerendą objął zasoby polskich i niemieckich archiwów państwowych, w tym stosunkowo nieliczne ocalałe archiwa podworskie. Penetrując zbiory rękopisów w czołowych bibliotekach polskich, dotarł też do mniej znanych źródeł. Za najważniejsze uznał najrzadsze – kilka inwentarzy pośmiertnych. W największym zaś stopniu interesujące badania pomagały mu przeprowadzić zachowane w zbiorach prywatnych i instytucji publicznych kolekcje listów ziemiańskich. Ponadto bardzo przydatne okazały się pamiętniki i pisane na bieżąco dzienniki, a także szeroko wykorzystywana prasa. Nie zauważyłem natomiast, by w części pierwszej autor wykorzystał konsekwentnie jako źródło także ówczesne dzieła literackie wielkopolskich autorów, obejmujących swoim zainteresowaniem problematykę ziemiańską. Niewątpliwie będzie z nich korzystał w części trzeciej, ale, jak sądzę, warto by było o nich częściej pamiętać także w części pierwszej i drugiej. Oczywiste, iż autor korzysta także z dostępnej literatury naukowej.

Specyficzną cechą prezentowanego dzieła, zapewne ze względu na chęć dotarcia do szerszego odbiorcy, jest niezbyt rozbudowany, raczej skromny aparat naukowy, liczba przypisów i brak niejako modelowego wykazu źródeł i literatury, który być może będzie w części trzeciej. Ten brak łagodzą (obok wykazu skrótów) indeksy osób i miejscowości oraz spis ilustracji i Zusammenfassung. Liczba ilustracji nie jest jednak imponująca, co zapewne należy przypisać tendencji wydawcy do zmniejszenia kosztów druku dzieła. A jednak szkoda, bo w przypadku życia codziennego ilustracje, fotografie bardzo często mówią więcej niż najlepiej sformułowane opisy słowne.

Plusem edytorskiej strony dzieła jest zaznaczenie na marginesach tytułów części poszczególnych rozdziałów. Pod adresem wydawcy i drukarni (ABEDIK – Poznań) skierować wypada ból, iż tak cenna książka pozbawiona jest sztywnej oprawy, a do tego ledwie sklejona rozlatuje się przy pierwszym studiowaniu dzieła. Zaprzecza to tak tradycji solidnej poznańsko-wielkopolskiej roboty, jak i krzywdzi niezwykle rzetelnego, nawet jak na warunki zachodniej kultury pracy, autora.

Dzieło Witolda Molika, rzadko odwołującego się do źródeł i literatury nie dotyczącej Wielkiego Księstwa Poznańskiego, prezentuje ziemiaństwo przynależne do świata kultury i cywilizacji zachodu Europy, w którym najbliższą i najważniejszą metropolią jest nie tyle coraz bardziej polski, wbrew polityce

germanizacyjnej Prus, Poznań, ale Berlin. W kanonie wielkopolskich cnót ziemiańskich eksponowana była „*oszczędność, zamiłowanie do porządku, pragmatyzm w życiu publicznym i prywatnym oraz przede wszystkim sumienne wykonywanie codziennej pracy*".

W. Molik, przystępując do opracowania prezentowanego dzieła, miał za sobą liczne i ważne swoje opracowania, których nowa książka jest swoistą kontynuacją i ukoronowaniem – owocem wieloletnich poszukiwań i studiów. Szczególnie mam tu na uwadze prace poświęcone inteligencji wielkopolskiej, studenckim peregrynacjom młodzieży zaboru pruskiego i takie analityczne publikacje, jak np. artykuł *Wzór osobowy ziemianina w Wielkim Księstwie Poznańskim w drugiej połowie XIX i początkach XX wieku*, opublikowany w zbiorowym dziele *Ziemiaństwo polskie 1795-1945. Zbiór prac o dziejach warstwy i ludzi pod red. J. Leskiewiczowej*, Warszawa 1985[2].

Autor w zakończeniu, przywołując cnoty ziemiańskie z Wielkopolski, zaznacza, iż nie należały one do tradycyjnych wartości kultury szlacheckiej, ale były kultywowane w zachodnioeuropejskich środowiskach mieszczańskich. Ziemiański folwark przypominał już wówczas swoją organizacją miejskie przedsiębiorstwa przemysłowe. Na progu XX wieku także w budownictwie ziemiańskim i konsumpcji mieszkańców dworów dostrzec można było dominujący wpływ zachodniej produkcji przemysłowej, nabywanej często w domach kupieckich Berlina, Wrocławia i Poznania. Inne też były w Wielkopolsce obowiązujące wzorce i formy gościnności niż te tradycyjnie szlacheckie, kontynuowane do końca na kresach wschodnich.

Studiując omawiane dzieło, przy minimalnej znajomości realiów stanu i życia codziennego także ziemiaństwa pomorskiego, można dostrzec sygnalizowane już przed laty daleko idące zbieżności obrazu tej warstwy, mimo skądinąd wielu istotnych różnic, zwłaszcza jej kultury materialnej, w świecie Pomorza i Wielkopolski[3]. Nie bez znaczenia jest wspólnota dziejów politycz-

[2] Warto też pamiętać o takich publikacjach W. Molika, jak: *Drogi edukacji córek ziemiańskich w Wielkopolsce w XIX i na początku XX wieku*, w: *Humanistyka i płeć*, t. I: *Studia kobiece z psychologii, filozofii i historii*, red. J. Miluska i E. Pakszys, Poznań 1995, s. 147-157 oraz *Zmiany stylu życia ziemiaństwa wielkopolskiego w XIX i na początku XX w.*, [w:] *Kronika Wielkopolski*, Poznań 1996, s. 35-47.

[3] Zob. też J. Borzyszkowski, *Życie codzienne w kaszubsko-pomorskich dworach i dworkach na przełomie XIX i XX w. (Zarys problematyki i możliwości badawczych)*, [w:] *Szlachta – społeczeństwo – państwo między Warmią a Rugią w XVIII – XX w.*, pod red. M. Jaroszewicza i W. Stępińskiego, Szczecin 1998, s. 201-240.